

Coherentiemarkering in informerende en persuasieve teksten

Een empirisch onderzoek naar cognitieve en affectieve effecten

1. Inleiding

Als lezers een tekst verwerken, doen ze meer dan alleen informatie uit losse zinnen begrijpen. Ze begrijpen de tekst pas echt als de zinnen en informatie uit de tekst aan elkaar gelinkt zijn. Met andere woorden: lezers moeten een *coherente* mentale representatie van de tekst maken (o.a. Sanders en Spooren, 2001). Soms is deze coherentie in de tekst uitdrukkelijk gemarkeerd, zoals met *want* in voorbeeld (2), soms moet de lezer segmenten zelf linken omdat de markering ontbreekt. De relatie blijft hetzelfde, maar het verschil is dat in het ene geval die relatie door de schrijver expliciet wordt gemaakt.

- (1) Vanavond moet mijn vriend de afwas doen. Mijn favoriete programma komt op tv.
- (2) Vanavond moet mijn vriend de afwas doen, want mijn favoriete programma komt op tv.

In dit artikel wordt de theoretische en experimentele kennis van coherentiemarkeringen uitgebreid om te kunnen generaliseren over verschillende groepen lezers (met of zonder voorkennis over het onderwerp) en verschillende teksttypen (informerende en persuasieve teksten).

Samenvatting

Over het effect van coherentiemarkering op het begrijpen van informerende teksten is al het een en ander bekend. Dit onderzoek richt zich op het uitbreiden van deze theoretische en experimentele kennis door een verbeterde replicatie van McNamara en Kintsch (1996), waarin de manipulaties van coherentiemarkeringen en de operationalisering van voorkennis zijn aangepast. Eerder onderzoek concentreerde zich vooral op cognitieve effecten van coherentiemarkering. In dit onderzoek wordt ook aandacht besteed aan affectieve effecten. Bovendien worden naast informerende teksten een tweede teksttype onderzocht: persuasieve teksten. Uit een eerste experiment blijkt dat het effect van coherentiemarkering en voorkennis verschilt in beide genres: op begrip treedt in informerende teksten een interactie-effect van coherentiemarkeringen en voorkennis op, in persuasieve teksten is sprake van een hoofdeffect van coherentiemarkeringen op begrip. In beide genres wordt de impliciete versie negatiever beoordeeld.

Hoewel tekstverwerking in de eerste plaats een cognitief proces is, is dit proces niet los te zien van allerlei affectieve factoren, zoals doel, motivatie en tekstwaardering. Zo lezen mensen de krant die ze het fijnst vinden, selecteren daaruit weer artikelen die ze het interessantst vinden en slaan stukken over die ze saai vinden. Het is zeer aannemelijk dat het markeren van de structuur van een tekst invloed heeft op deze oordelen van de lezer, bijvoorbeeld: "Dit is duidelijk, dit vind ik prettig om te lezen". Daarom wordt in dit onderzoek tekstbegrip gerelateerd aan de waardering van tekst. We beogen zo de bestaande theorie over effecten van coherentiemarkering uit te breiden door niet alleen cognitieve, maar ook affectieve effecten te onderzoeken.

1.1 Cognitieve verwerking: coherentiemarkering, voorkennis en feeling of knowing. Regelmatig is aangetoond dat markering van relationele coherentie van invloed is op de mentale representatie die de lezer construeert. In het algemeen kan gesteld worden dat lezers voordeel hebben van de aanwezigheid van connectieven (*omdat, dus*) en lexicale signalen (*dit heeft als gevolg dat, de oorzaak hiervan is*) die coherentie expliciteren. Deze markeringen expliciteren relaties, die anders door de lezer zelf geïnfereerd zouden moeten worden. Er is empirisch bewijs voor deze faciliterende rol die coherentie-markeerders spelen tijdens het leesproces (Gaddy, van den Broek & Sung, 2001). Ze leiden onder andere tot snellere verwerking van volgende segmenten (Britton, Glynn, Mayer, & Penland, 1982; Sanders & Noordman, 2000).

Dit artikel richt zich echter alleen op off-line effecten van coherentiemarkering. In het algemeen kan gesteld worden dat onderzoek naar de invloed van coherentiemarkering op de mentale representatie van de tekst achteraf geen eenduidige resultaten oplevert. Soms leidt linguïstische markering tot een betere structuur in een vrije reproductie-taak (Meyer, Brandt en Bluth, 1980), tot een sneller en beter antwoord op tekstbegripvragen onmiddellijk na het lezen van de tekst (Millis & Just, 1994) en een sneller antwoord op een verificatietaak (Sanders & Noordman, 2000). Toch lijken coherentiemarkeringen niet tot gevolg te hebben dat er meer informatie onthouden wordt (Britton, Glynn, Meyer en Penland, 1982, Sanders en Noordman, 2000), behalve dan voor duidelijke belangrijkheidsignalen (Lorch & Lorch, 1986), zoals: "de situatie kan als volgt samengevat worden". Wel is er onderzoek dat aantoonde dat deze markeringen leiden tot betere antwoorden op begripvragen (Degand, Lefevre en Bestgen, 1999; Degand & Sanders, 2002). Er is echter ook onderzoek dat geen effect van coherentiemarkeringen op tekstbegripvragen vindt, zoals Spyridakis & Standhal (1987). Niet al deze onderzoeken zijn even betrouwbaar (zie Degand en Sanders, 2002 voor een uitgebreide bespreking). De onderzoeken variëren onder andere in kwaliteit van de manipulaties, natuurlijkheid en lengte van de gebruikte materialen, en lezerskenmerken worden in het algemeen niet bij het onderzoek betrokken. In dit onderzoek willen we rekening houden met een belangrijk lezerskenmerk: de hoeveelheid beschikbare voorkennis.

Er is al veel bekend over de invloed op tekstbegrip van inhoudelijke voorkennis die de lezer heeft over het onderwerp van de tekst. Zo beschrijft Singer (1990) drie manieren waarop voorkennis de online verwerking van tekst kan beïnvloeden: voorkennis genereert verwachtingen over de inhoud van de tekst, waardoor verwerking gefaciliteerd wordt, voorkennis zorgt voor eenvoudiger integratie met bestaande kennisstructuren en tot slot kan de betekenis van woorden makkelijker geselecteerd worden. Ook offline heeft voorkennis een effect op wat mensen zich herinneren van de tekst: omdat de informatie uit de tekst geïn-

tegreerd kan worden in bestaande kennisstructuren, is deze informatie gemakkelijker te reproduceren. Naast Singer benadrukt ook Kintsch (1998) de rol van voorkennis bij tekstverwerking in zijn *Construction-Integration Model*. Mentale representaties worden gevormd op een associatieve, soms zelfs contradictieve manier (construction), waarna deze output een integratieproces ondergaat. Hierdoor ontstaat een samenhangende en gestructureerde representatie. In deze tweede fase speelt voorkennis een belangrijke rol: voorkennis bepaalt mede welke elementen uit de constructiefase een plek innemen in de uiteindelijke mentale representatie. Verschillende soorten voorkennis kunnen hierbij een rol spelen: kennis over taal, kennis over het tekstgenre, kennis over de wereld in het algemeen en kennis over de specifieke situatie.

McNamara en Kintsch (1996) vinden in hun empirisch onderzoek een interactie tussen voorkennis en coherentiemarkering: lezers met voorkennis profiteren optimaal van een niet gemarkeerde tekst, lezers zonder die voorkennis presteren beter op begripsvragen wanneer ze de tekst met markering gelezen hebben. Maar in het onderzoek van McNamara en Kintsch is het haast onmogelijk om sommige passages van de ongemarkeerde versie te begrijpen als de lezer niet over voorkennis beschikt¹; de operationalisering van voorkennis is dus slechts gedeeltelijk geslaagd. In dit onderzoek wordt dezelfde interactie tussen voorkennis en coherentiemarkering getoetst, maar dan nu met een tekstversie die zo geconstrueerd is dat begrip mogelijk is, ook al ontbreekt de nodige voorkennis bij de lezer. Het kost dan alleen veel meer cognitieve energie om de segmenten op de juiste manier te integreren en dus meer moeite om tot een coherente mentale representatie te komen, maar het is niet onmogelijk. Bovendien manipuleren McNamara en Kintsch veel verschillende elementen van coherentie, waarbij sommige wel erg ver van pure linguïstische coherentiemarkering afwijken. Zo worden in de expliciete versie extra voorbeelden gegeven, wordt de volgorde van de informatie veranderd, etc. Het is dus van belang dezelfde interactie te onderzoeken als McNamara en Kintsch, maar dan met alleen linguïstische manipulaties van coherentie.

Tot dusverre is alleen gesproken over één cognitief aspect van informatie-verwerking: de mentale representatie. Een tweede cognitief aspect, dat in eerder onderzoek vaak niet betrokken wordt, is het metacognitieve oordeel van de lezer over zijn of haar eigen begrip. Het metacognitieve aspect van begrip wordt ook wel *Feeling of Knowing* genoemd: de inschatting die de lezer maakt van zijn of haar begrip van de tekst. Ook wordt soms de term *Illusion of Knowing* gebruikt, wat refereert aan het misplaatste gevoel van begrip dat lezers soms hebben na het lezen van een tekst. Glenberg, Wilkinson en Epstein definiëren dit verschijnsel als volgt: "The belief that comprehension has been attained when, in fact, comprehension has failed" (1982: 597). Het betreft dus een discrepantie tussen het feitelijke begrip, objectief vaststelbaar, en een subjectief oordeel hierover van de lezer zelf. Rawson en Dunlosky (2002) onderzochten in hoeverre lezers de voorspelling van hun performance op tekstbegripsvragen baseren op hoe moeilijk de tekst te verwerken was. In hun experimenten voorspelden proefpersonen een betere score op begripsvragen als ze een tekst met coherentiemarkeringen hadden gelezen. Dit wijst erop dat hoe makkelijker de tekst te verwerken is, des te hoger mensen hun begrip ervan inschatten. Op basis van deze onderzoeken kan verwacht worden dat relatie-markeringen niet alleen de mentale representatie beïnvloeden, maar ook de mate waarin de lezer denkt de tekst begrepen te hebben.

1.2 Affectieve verwerking: waardering. In het onderzoek dat in de vorige paragraaf besproken is, worden de affectieve effecten van coherentiemarkering buiten beschouwing gelaten. Het is echter zeer goed mogelijk dat de waardering van een tekst de cognitieve verwerking beïnvloedt, bijvoorbeeld omdat naarmate de mening die de lezer zich vormt over de tekst positiever is, hij meer moeite doet om een uitgebreide mentale representatie te vormen. Ook kan het begrip de waardering beïnvloeden: hoe beter de lezer de tekst begrijpt, des te positiever zal zijn oordeel over de tekst uitvallen. Vragen die centraal staan bij het bestuderen van de affectieve effecten zijn: beïnvloeden coherentiemarkeringen de mening die de lezer heeft over de tekst? Heeft de lezer een voorkeur voor expliciet gemarkeerde teksten, of juist niet?

Verschillende theorieën bieden uitgangspunten voor de affectieve kant van tekstverwerking, waaronder de *appraisaltheorie* (o.a. Scherer, 1999, Roseman, Antoniou en Jose, 1996, Ortony, Clore en Collins, 2001). Centraal in deze theorieën staat het idee dat emoties opgewekt worden door subjectieve beoordeling ('*appraisal*') van situaties of gebeurtenissen, gerelateerd aan de behoeften en aan het doel van de beoordelaar (Scherer, 1999). *Appraisal* is volgens deze definitie ook toe te passen op tekstverwerking: een subjectieve beoordeling van de tekst, gerelateerd aan het doel van de lezer. In de *appraisaltheorie* maakt men gebruik van *Stimulus Evaluation Checks* (SECs). Meer tekst-gerelateerde benaderingen als die van Lentz en De Jong (2003), De Jong en Schellens (1994) en Oversteegen, van Keulen en van Wijk (2002) maken indelingen in dimensies: iedere theorie heeft een aparte indeling van de aspecten die samen de subjectieve evaluatie vormen. In tabel 1.2 zijn de 'dimensies' van bovenstaande theorieën tegen elkaar afgezet, die in dit onderzoek gebruikt kunnen worden. Scherer merkte al op dat voor de verschillende appraisal-theorieën deze dimensies overeenkomen (1999: 764), maar ook bij vergelijking met tekstgerelateerde theorie is veel overeenkomst. Coherentiemarkeringen, zo luidt de verwachting, zullen vooral invloed hebben op de dimensies aantrekkelijkheid, acceptatie, toegankelijkheid en samenhang. De eerste dimensie, relevantie, lijkt minder van toepassing. De inhoud van de tekst en dus de relevantie wordt immers niet gemanipuleerd, alleen de markering van de structuur van de tekst.

Tabel 1. Theorieën over waardering: appraisal en tekstevaluatie

	Scherer	Roseman et al.	Ortony et al.	Lentz & De Jong	De Jong & Schellens	Oversteegen et al.
1	Novelty	Expectedness	Expectedness	Relevantie	Relevantie Volledigheid	
2	Appealingness	Motivational State	Appealingness	Formulering	Waardering	Aantrekkelijkheid
3	Compatibility with standards	Agency	Praise -worthiness	Geloofwaardigheid	Acceptatie	
4			Effort	Duidelijkheid	Begrip	Toegankelijkheid
5				Structuur	Structuur	Samenhang

De in paragraaf 1.1 besproken onderzoeken ondersteunen de gedachte dat coherentiemarkeringen invloed kunnen hebben op de on-line verwerking van teksten en op de representatie achteraf. Hidi en Baird (1986) relateren dit effect aan de interessantheid van de tekst, een aspect van tekstwaardering. Zij stellen dat coherentiemarkeringen alleen begrip

beïnvloeden als de tekst erg saai gevonden wordt door de lezer. Uit ander onderzoek komt echter naar voren dat de structuur van de tekst wel degelijk het begrip ervan beïnvloedt, of de tekst nu saai gevonden wordt of niet (Spooren, Mulder en Hoeken, 1998). Harp en Mayer (1997) onderzoeken of het interessant maken van een tekst ervoor zorgt dat de lezer de tekst beter begrijpt. Zij constateren dat tekstbegrip wordt beïnvloed door waardering; hoe leuker de lezer een tekst vindt, hoe meer moeite hij zal willen doen om die goed te begrijpen. In dit artikel besteden wij niet alleen aandacht aan de effecten van coherentiemarkeringen op begrip, maar ook aan de effecten op waardering.

1.3 Genre: informerende vs persuasieve teksten. In bestaand onderzoek naar coherentiemarkering en voorkennis wordt voornamelijk gebruik gemaakt van korte teksten uit hetzelfde genre: informerende teksten. In dit onderzoek zijn langere teksten gebruikt, zowel informierend als persuasief, om na te gaan of er verschillen bestaan tussen de verschillende genres. Tevens stelt het gebruik van persuasieve teksten ons in staat het effect van coherentiemarkering op overtuigingskracht te onderzoeken.

Maar wat is het verschil tussen informerende en persuasieve teksten? Het onderscheid tussen beide genres is niet zo gemakkelijk te maken. De meest gebruikte definitie laat het onderscheid afhangen van de intentie van de schrijver (bijvoorbeeld O’Keefe, 1990). In theorie volstaat deze definitie misschien, maar in de empirische context van dit onderzoek was een gedetailleerder operationalisering nodig. Veel persuasieve teksten pogen immers de lezer te overtuigen door middel van het verstrekken van informatie, waardoor verschillen tussen beide genres soms erg klein en onduidelijk worden. Goddard schrijft: “Texts are hardly ever simply informative or persuasive. Information texts (...) always have an individual or corporate perspective behind them; persuasive texts (...) often do their job by the way they present information” (1998: 6). Dezelfde passage kan in de ene tekst informierend zijn, maar in de andere tekst persuasief (Hoeken, 1998). Koelen en Martijn (1994) geven aan dat ook mengvormen mogelijk zijn: zij stellen dat in persuasieve teksten informatievoorziening een belangrijke rol speelt. Schellens en De Jong (2000) analyseren in hun onderzoek 20 voorlichtingsbrochures en concluderen dat argumentatie vaak als informatie wordt gepresenteerd. Wel is volgens hen één kenmerk altijd aanwezig in persuasieve teksten: pragmatische argumentatie. Voordelen van het gewenste gedrag of nadelen van het ongewenste gedrag worden benadrukt. Dit zal in dit onderzoek, net als in Hornikx, Starren en Hoeken de leidraad zijn voor het te maken onderscheid tussen informerende en persuasieve teksten: “if a brochure presents some kind of behaviour with its (un)favourable consequences, we consider it as a persuasive public information brochure, how informative the style may seem” (2003: 533).

2. Onderzoeksopzet

De doelstelling van dit experiment is het vergelijken van de effecten van coherentiemarkering in informerende teksten met de effecten in persuasieve teksten. Kunnen de huidige theorieën over de effecten van coherentiemarkering en voorkennis alleen op informerende teksten toegepast worden of is toepassing op een ander teksttype, in dit geval persuasieve teksten, ook mogelijk? De opzet van dit onderzoek zal besproken worden aan de hand van de drie verschillende soorten effecten die een rol spelen: effecten op cognitief niveau,

op affectief niveau, en op persuasief niveau. De bijbehorende hypothesen zullen tevens toegelicht worden. Omdat specifieke informatie over de invloed van coherentiemarkeringen in persuasieve teksten ontbreekt, wordt er bij dit onderzoek op voorhand van uitgegaan dat er geen verschil is tussen de effecten in beide genres. Dit gedeelte van het onderzoek is verkenkend van aard. De hypothesen over cognitieve en affectieve effecten bij tekstverwerking gelden voor beide genres en zijn dus niet uitgesplitst naar genre.

2.1 Cognitie. Lezers verwerken teksten op verschillende niveaus (Kintsch, 1998, Singer, 1990). Op het niveau van de formulering, waarbij grammatica en woordkeus een rol spelen, spreekt men van *surface-code*. Het tweede niveau van betekenisrepresentatie en het verwerken van de betekenis van zinnen wordt ook wel *text base* genoemd. Ten derde is er het situatiemodel-niveau, waarbij lezers de tekstuele informatie integreren met hun voorkennis over het tekstonderwerp. Bij het meten van tekstbegrip spelen vooral textbase en situatiemodel een belangrijke rol.

Wij hebben in dit experiment alleen het situatiemodel van de mentale representatie getoetst en bevraagd, omdat de interactie tussen coherentiemarkering en voorkennis centraal staat. Dit experiment beoogt het interactie-effect dat McNamara en Kintsch (1996) vinden met adequaat geconstrueerde teksten nader te onderzoeken (zie paragraaf 1.1):

H 1: Lezers met voorkennis presteren beter op begripsvragen na het lezen van een minder gemarkeerde tekst, lezers zonder voorkennis presteren beter na het lezen van de gemarkeerde versie.

Het situatiemodel kan op verschillende manieren gemeten worden. Een vaak gebruikte manier, o.a. door McNamara en Kintsch (1996), is door middel van open *bridging inference* vragen. Ook Degand, Lefevre en Bestgen (1999) en Degand en Sanders (2002) vonden bij gebruik van deze methode een effect van coherentiemarkering op begrip. Het beantwoorden van dit type open vragen vereist integratie van minstens twee zinnen uit de tekst. In dit experiment werden vier open vragen per tekst gesteld, die allemaal een relatie tussen zinnen bevroegen (oorzaak-gevolg, argument-conclusie) om te testen of lezers de link tussen de segmenten gelegd hadden. De onderstaande passage komt uit één van de gebruikte materialen in dit onderzoek, een tekst over genetische manipulatie (zie ook paragraaf 3.1), en de onderstaande vraag is een voorbeeld van een open vraag op situatiemodelniveau.

Kader 2.1. Voorbeeld van een tekstpassage met bijbehorende bridging inference vraag

Tekst: Genetisch gemanipuleerde organismen kunnen kruisen met natuurlijke planten en landbouwgewassen. De nieuwe organismen die hierdoor ontstaan, zijn door de manipulaties bestand tegen insecten en bestrijdingsmiddelen, terwijl de natuurlijke organismen dat niet zijn. De natuurlijke planten sterven uit en dit heeft als gevolg dat de biodiversiteit van de natuurlijke flora bedreigd wordt, evenals de biologische landbouw die gentech-vrij wil blijven.

Vraag: De tekst stelt dat genetische manipulatie de verscheidenheid van natuurlijke flora in gevaar kan brengen. Leg uit op welke manier.

In dit experiment werden open vragen aangevuld door een vrij recent ontwikkelde taak te exploreren, de sorteertaak (McNamara en Kintsch, 1996, McNamara, Kintsch, Songer en Kintsch, 1996): hierbij moeten lezers na het lezen van een tekst aangeven welke begrippen

in groepjes bij elkaar horen. McNamara en Kintsch laten de proefpersonen zelf bepalen hoe groot de groepjes mogen worden en hoeveel verschillende groepjes zij maken van alle begrippen. In dit experiment krijgt de proefpersoon categorieën te zien, zoals ‘voordelen genetische manipulatie’ of ‘oplossingen’ en moet hij hieronder kernbegrippen uit de tekst ordenen.

2.2 Affect. Er zijn twee theorieën over de relatie tussen emotie en affect enerzijds en cognitie anderzijds. De eerste gaat ervan uit dat emotie en affect onafhankelijk van cognitie optreden (o.a. Zajonc, Pietromonaco en Bargh, 1982). De tweede beweert dat bij affect en emotie altijd sprake is van ‘cognitive involvement’ (o.a. Schwarz, 2001, Clore, Wyer, Dienes, Gasper, Gohm en Isbell, 2001): affect en emotie hebben altijd betrekking op een object en daarom is een cognitieve structuur een noodzakelijke voorwaarde. De *appraisaltheorie* gaat van deze aanname uit (zie paragraaf 1.2). Dit onderzoek veronderstelt dan ook een verband tussen affect en cognitie: als meer cognitieve energie nodig is bij de verwerking van een tekst, dan is de verwachting dat dat een effect zal hebben op de affectieve beoordeling. Garbarino en Edell (1997) vonden dat als mensen meer moeite moesten doen om iets te begrijpen, dit leidde tot een negatievere beoordeling. Dit leidt tot de volgende hypothese:

H 2a: De impliciete versie wordt negatiever beoordeeld. Een tekst die coherentie impliciet laat, vereist meer cognitieve energie bij de verwerking en dit wordt door lezers als hinderlijk ervaren.

In paragraaf 1.2 zijn de diverse theorieën die in dit kader van belang zijn tegen elkaar afgezet. De dimensies zijn omgezet in concrete items door vaak gebruikte schalen bij tekstwaardering te verzamelen en in te delen (zie paragraaf 1.2.). Ook het onderzoek van Land, Sanders, Lentz en van den Bergh (2002) naar effecten van coherentiemarkeringen op begrip en waardering is gebruikt om mogelijke operationalisering te inventariseren. Uit eerder onderzoek blijkt dat niet op alle schalen binnen dezelfde dimensie hetzelfde effect optreedt. Daarom zijn voor iedere dimensie meerdere schalen in dit onderzoek opgenomen. De uiteindelijk geselecteerde items zijn in onderstaand schema opgenomen en toegewezen aan dimensies, zoals eerder besproken in 1.2. Deze semantische differentiaal worden aan de hand van een zevenpuntsschaal aan de proefpersonen voorgelegd.

Tabel 2.2. Operationalisering van tekstwaarderingsdimensies

Dimensie	Operationalisering	
2. Aantrekkelijkheid ²	Helder Duidelijk Prettig leesbaar	Vaag Onduidelijk Niet prettig leesbaar
3. Acceptatie	Geloofwaardig Deskundig Betrouwbaar	Niet geloofwaardig Ondeskundig Onbetrouwbaar
4. Toegankelijkheid	Moeilijk Kost veel moeite Eenvoudig	Makkelijk Kost weinig moeite Complex
5. Samenhang	Samenhangend Stokkend	Niet samenhangend Vloeiend

De verwachting wat betreft *Feeling of Knowing* is dat de coherentiemarkeringen de lezer (mogelijk ten onrechte) het gevoel geven dat hij de tekst begrepen heeft (Glenberg, Wilkinson en Epstein, 1982, Rawson en Dunlosky, 2002). De hypothese luidt dus als volgt:

H 2b: De expliciete versies veroorzaken een groter feeling of knowing dan de impliciete versies.

FOK is op de volgende manier gemeten: proefpersonen moesten aangeven in hoeverre zij denken de tekst begrepen te hebben op een vierpuntsschaal. Deze manier komt overeen met die van Glenberg, Wilkinson en Epstein (1982), maar verschilt van die van Rawson en Dunlosky (2000). Rawson en Dunlosky operationaliseren FOK als volgt: na iedere vraag moet de proefpersoon inschatten hoeveel procent kans er is dat dat antwoord goed is. Op die manier is FOK meer gerelateerd aan het inschatten van de capaciteit om de *vragen* te beantwoorden dan dat de *tekst* centraal staat. In dit experiment wordt de relatie tussen markeringen in de *tekst* en het effect op feeling of knowing onderzocht, dus is de voorkeur gegeven aan de manier van Glenberg et al.

2.3 Persuasie. Over het effect van structuurmarkeringen op overtuigingskracht is niet veel bekend. Verschillende hypothesen zijn mogelijk en dit gedeelte van het experiment is dan ook exploratief van aard. Brown en Stayman (1992) vonden dat als een advertentie negatief beoordeeld werd, dit een negatief effect had op de overtuigingskracht hiervan. Dit zou ook kunnen gelden voor overtuigende teksten. In dit geval zouden de expliciete versies overtuigender zijn dan de impliciete versies. De expliciete versies worden positiever beoordeeld (zie hypothese 2a) en daardoor overtuigen ze beter dan de impliciete versies.

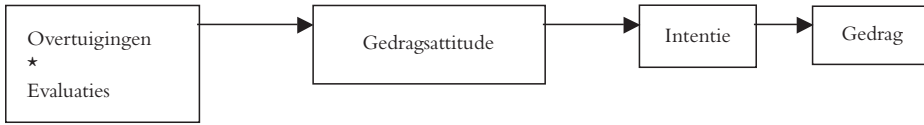
Een tegengesteld scenario is echter ook goed mogelijk. Als lezers zich bewust zijn van het feit dat er gepoogd wordt hen te overtuigen, bouwen zij weerstand op en wordt het moeilijker hen te overtuigen dan op een onvoorbereid moment (zie literatuur over *fore-warning*, bv. Chen, Reardon, Rea en Moore, 1992 en Romero, Agnew en Insko, 1996, maar ook Hoeken, 1995). De impliciete versies zouden in dit geval overtuigender zijn dan de expliciete versies, omdat de lezer zich minder bewust is van het feit dat de schrijver hem poogt te beïnvloeden.

Ook een interactie-effect behoort tot de mogelijkheden: lezers met voorkennis zouden zich eerder laten overtuigen door de impliciete tekst, omdat daar minder duidelijk geargumenteed wordt. Lezers zonder voorkennis laten zich eerder overtuigen door de expliciete tekst, die zij immers positiever waarderen. Hun attitude is minder gebaseerd op kennis en zij ervaren niet dezelfde weerstand als de lezers met voorkennis.

Overtuigingskracht kan op verschillende niveaus gemeten worden: op overtuigingsniveau, attitude, en intentie (zie o.a. Fishbein en Ajzen, 1975). Dit is weergegeven in schema 2.3. In dit experiment zal de variabele 'overtuigingskracht' gemeten worden op deze drie niveaus, om de kans op een effect te vergroten. Attitudeverandering staat centraal: mensen zijn overtuigd als hun attitude veranderd is na het lezen van de tekst.

Schema 2.3. (Gedeelte van) schematische weergave van de Theory of Reasoned Action, Fishbein en Ajzen, 1975)

De drie niveaus zijn geformuleerd in de vorm van stellingen waar de proefpersoon het op een 7-punts schaal mee eens kan zijn of niet. Een voorbeeld van een overtuiging betreffende de genetische manipulatie is: ‘genetische manipulatie leidt tot minder variatie in natuurlijke planten’. Een mogelijke attitude kan zijn: ‘genetische manipulatie is slecht’. Uit de attitude volgt de gedragsintentie: wat zijn mensen van plan hieraan te gaan doen? In dit geval zou een intentie kunnen zijn: ‘ik ben van plan geen gemanipuleerd voedsel meer te eten’.

3. Experiment

Om de effecten van coherentiemarkering te onderzoeken op begrip, waardering en overtuigingskracht is een leesexperiment met off-line metingen uitgevoerd.

3.1 Materiaal. De persuasieve teksten voor dit experiment moesten aan een belangrijke voorwaarde voldoen: het moest mogelijk zijn zowel begrip als overtuigingskracht binnen één experiment te toetsen. De keuze voor voorlichting ligt dan voor de hand: “een instrument van sociale verandering dat door de voorlichter bewust wordt gebruikt om cognities, attitudes en gedrag te beïnvloeden in de door hem gewenste richting” (Kok & Damoiseaux, 1996: 42). Deze teksten maken immers veelvuldig gebruik van informatie in de vorm van argumenten (cognities): om overtuigd te raken door het lezen van de tekst (attitude-verandering) is begrip van deze argumenten noodzakelijk. Aan de hand van dit criterium zijn twee onderwerpen geselecteerd: genetische manipulatie en orgaandonatie. Persuasieve (voorlichtings)teksten over deze onderwerpen proberen vaak te overtuigen door veel informatie en feiten te verwerken in de tekst. Het wordt daardoor mogelijk zowel begrip als overtuigingskracht te combineren in één experiment.

Voor ieder onderwerp is een informerende en een persuasieve tekst geconstrueerd aan de hand van bestaande teksten. Hierbij stond, zoals besproken in paragraaf 1.5, pragmatische argumentatie centraal. In de persuasieve teksten worden steeds voordelen van het gewenste gedrag of nadelen van het ongewenste gedrag benadrukt (‘door geen genetisch gemanipuleerd voedsel meer te eten, neemt genetische manipulatie af en blijft de biodiversiteit intact’ en ‘door je organen beschikbaar te stellen voor donatie, help je je medemens’). Dit gebeurt niet in de informerende teksten.

Het bleek onmogelijk om de inhoud van informerende en de persuasieve teksten precies overeen te laten stemmen. Het verschil tussen beide genres zit immers niet alleen in de gepresenteerde informatie, maar ook in de manier waarop de informatie gepresenteerd wordt zoals in woordkeuze en stijl. Informerende en persuasieve teksten zijn dus afzonderlijk geconstrueerd, maar hebben grotendeels dezelfde structuur.

De vier teksten die op deze manier ontstonden, zijn vervolgens gemanipuleerd om van iedere tekst een impliciete en een expliciete versie te creëren. Coherentiemarkering wordt in dit onderzoek zo breed mogelijk onderzocht. Dit betekent dat de volgende aspecten gemanipuleerd zijn in de teksten: globale coherentie (kopjes en organizers), relationele lokale coherentie (connectieven en lokale signalen) en referentiële lokale coherentie (herhaling van het antecedent in diverse linguïstische vormen). In het onderstaande schema zijn voorbeelden van deze manipulaties uit de orgaandonatietekst opgenomen. Een passage uit de genetische manipulatie tekst is opgenomen in Appendix A.

Schema 3.1. Manipulatie coherentiemarkering en voorbeelden uit orgaandonatietekst

Kopjes	Waarom word je orgaandonor?
Organizers	Er zijn twee soorten donatie: orgaan- en weefseldonatie.
Connectieven	Mensen staan onnodig lang op de wachtlijst, <i>omdat</i> er niet genoeg organen beschikbaar zijn.
Lexicale signalen	De beslissing of je je organen doneert, is centraal geregistreerd. <i>Dit is de reden dat</i> je geen donorcodicil meer nodig hebt.
Herhaling antecedent i.p.v. hij/zij/het/dit/deze/die	Het vaststellen van hersendood kan alleen wanneer iemand (...)overlijdt aan hersenletsel. <i>Hersenletsel</i> [/Dit] kan onder andere worden veroorzaakt door een verkeersongeval (...).

3.2 Vooronderzoek: twee pretests. De teksten en de operationalisering zijn voorafgaand aan het experiment op twee verschillende manieren, zowel doelgroepgericht als expertgericht, gepretest. Hoofddoel van de pretest was tweeledig: zowel de begrijpelijkheid als de natuurlijkheid van de teksten werd getest. Wat begrijpelijkheid betreft, moest het probleem uit het McNamara en Kintsch-onderzoek voorkomen worden (zie paragraaf 1.1.). De impliciete versies zijn daarom gepretest op een groep lezers zonder voorkennis (n=8). Aan de hand van de plus-en-minmethode gaven zij uitgebreid commentaar op de teksten. Hoewel veelvuldig de opmerking ‘ik moet wel drie keer teruglezen om dit te kunnen snappen’ geplaatst werd, was men uiteindelijk in staat om de informatie uit de tekst te verwerken.

Om een indruk te krijgen van de natuurlijkheid van de teksten, is na de plus-en-minmethode gevraagd wie volgens de proefpersoon deze tekst geschreven had. De antwoorden waren erg duidelijk: de overheid (bij de persuasieve tekst over orgaandonatie), de krant (bij de informerende versies), Greenpeace of een andere milieuorganisatie (bij de persuasieve tekst over genetische manipulatie). De teksten bleken dus natuurlijk genoeg, de proefpersonen leken niet op te merken dat de teksten ten behoeve van een experiment geconstrueerd waren.

Ook het onderscheid tussen de twee tekstgenres kreeg aandacht in de pretest: is het verschil tussen de informerende tekst en de persuasieve tekst duidelijk genoeg? Om antwoord op deze vraag te krijgen zijn zowel expert-gerichte methoden als doelgroep-gerichte methoden gebruikt. Twee experts hebben de teksten bekeken met als aandachtspunt: hoe kan het verschil tussen persuasief en informerend zo duidelijk mogelijk gemaakt worden, zonder de teksten inhoudelijk te veel te laten verschillen? Daarnaast hebben acht proefpersonen uit de doelgroep eveneens de teksten gecategoriseerd: op een vierpuntsschaal moesten zij de intentie van de schrijver bepalen: de lezer informeren of de lezer overtuigen? In de onderstaande tabel zijn de gemiddelde scores weergegeven per tekst.

Tabel 3.2. Onderscheid informerend-persuasief: score op 4-ptsschaal (1= informeren, 4= overtuigen, n=8)

Tekstversie	Gemiddelde score
1. Genetische Manipulatie Informerend	2.00*
2. Genetische Manipulatie Persuasief	3.33*
3. Orgaandonatie Informerend	1.33*
4. Orgaandonatie Persuasief	3.50*

* Informerend verschilt significant van persuasief: $\chi^2(df=3)=92.853, p<0.0001$

De plus-en-minmethode toonde aan dat er een probleem was met het einde van de informerende genetische manipulatie tekst. Eén proefpersoon vond het einde verwarrend en licht persuasief. Op dit punt is de tekst aangepast vóór het uiteindelijke experiment.

De pretest besteedde ook aandacht aan de manipulaties van coherentiemarkering in de teksten. Zoveel mogelijk gelegenheden om expliciet te markeren moesten gebruikt worden, zonder de natuurlijkheid te verliezen. Drie experts hebben zich over dit probleem gebogen; het onderscheid tussen de impliciete en de expliciete versie is aan de hand van hun commentaar verder geoptimaliseerd. Ook is het commentaar uit de doelgroeppretest op de coherentiemanipulaties grondig bestudeerd. Uit de doelgroeppretest kwamen opmerkingen naar voren over het verloop van het verwerkingsproces: ‘ik moet wel heel veel moeite doen om dit te begrijpen’, ‘dit springt van de hak op de tak’, ‘hier zou je *echter* kunnen schrijven, dan zou het duidelijker zijn’, ‘ik mis de kopjes’. Deze opmerkingen gaven al aan dat er allerlei effecten optreden die in het uiteindelijke experiment nader onderzocht konden worden. Er was veel variatie bij de pretest: sommige proefpersonen klaagden helemaal niet en vonden de teksten prima te lezen, terwijl ze er bij de begripsvragen achter kwamen dat ze er niet veel van begrepen hadden, anderen klaagden meer maar deden het niet beter of slechter op begrip dan de eerstgenoemde groep.

Uit de doelgroep-pretest kan dus geconcludeerd worden dat de impliciete versie ook voor lezers zonder voorkennis te begrijpen is. Tevens bleken de teksten natuurlijk gevonden te worden en waren proefpersonen in staat de informerende teksten van de persuasieve teksten te onderscheiden. De expert-pretest leverde inzichten op die tot verbeteringen leidden.

3.3 Proefpersonen. Het experiment is uitgevoerd onder 80 studenten aan de Universiteit Utrecht, waarvan 26 studenten Geschiedenis of een andere studie aan de Letterenfaculteit en 53 studenten aan de Faculteit Biologie. Bij de Letterenstudenten was de gemiddelde leeftijd 20,6 (sd=2,02). Bij de studenten Biologie was het gemiddelde 20,3 (sd=2,00). Van de Letterenstudenten was 42,3% man, bij biologie 33,3%. Voorkennis is niet gemanipuleerd in het experiment. Wel zijn proefpersonen zodanig geselecteerd, dat verwacht mag worden dat hun voorkennis significant verschilt: biologiestudenten zouden meer voorkennis moeten hebben over genetische manipulatie en orgaandonatie dan geschiedenisstudenten. Deze aanname is gecontroleerd door middel van enkele kennisvragen voorafgaand aan het experiment: deze vragen testten de algemene kennis over genetica en orgaandonatie. Na een t-toets bleek dat de twee groepen inderdaad significant van elkaar verschillen in het niveau van voorkennis ($t(78)=-10.59, p<0.001$). De biologen scoren significant hoger dan de geschiedenis-studenten.

3.4 Onderscheid informerend en persuasief. Om het onderscheid tussen verwerking van informerende teksten en persuasieve teksten te versterken, is gebruik gemaakt van verschillende instructies. Voorafgaand aan de persuasieve tekst ontvingen proefpersonen deze instructie: “Lees deze tekst alsof je straks aan een discussie gaat deelnemen” en voorafgaand aan de informerende tekst kregen zij de volgende instructie te zien: “Lees deze tekst alsof je straks tentamen moet doen”. Ook is bij de constructie bewust rekening gehouden met het feit dat vanaf het begin van de tekst duidelijk moest zijn tot welk genre de tekst behoorde. Duidelijk persuasieve titels (“Eet echt. Eet biologisch” en “Ook jij kunt levens redden!”) tegenover zeer algemene titels als “Orgaandonatie” en “Genetische Manipulatie” dragen bij aan het zichtbaar maken van het onderscheid tussen beide genres.

Zowel uit de pretest (zie paragraaf 3.2) als uit het experiment blijkt dat proefpersonen zeer goed in staat zijn de tekst aan het juiste genre toe te kennen. Aan het einde van het experiment werd hen, net als in de pretest, de vraag gesteld: “Wat denk je dat het doel was van de schrijver?” een vierpuntsschaal bood hen de mogelijkheid te kiezen tussen ‘de lezer overtuigen’ en ‘de lezer informeren’. Proefpersonen blijken in staat een helder onderscheid te maken tussen informerend en persuasief ($t(78)=-9.95, p<0.001$).

3.5 Design. De experimentele factor voorkennis is een tussen-proefpersonen factor met als waarden hoog en laag. De factor tekstversie is een binnenproefpersonen factor met als waarden impliciet en expliciet. Verder zijn er twee condities: informerende teksten en persuasieve teksten, en twee onderwerpen: orgaandonatie en genetische manipulatie. In totaal zijn acht verschillende teksten gebruikt in dit onderzoek: 2 onderwerpen x 2 versies x 2 genres. Deze factoren zijn verwerkt in een latin square- design: iedere proefpersoon kreeg twee teksten te verwerken, waarvan een impliciet en een expliciet, een informerend en een persuasief, een orgaandonatie en een genetische manipulatie. Het experiment duurde ongeveer 40 minuten. Proefpersonen werden mondeling geïnstrueerd niet terug te bladeren, zodat ze het antwoord op de begripsvragen niet konden opzoeken in de tekst. De volgorde van ieder pakketje was als volgt: voorkennisvragen, instructie bij de tekst, de tekst zelf, feeling of knowing, waardering, tekstbegrip, overtuiging, attitude, intentie, en tot slot de controlevraag betreffende het genre van de tekst.

4. Resultaten

Bij de bespreking van de resultaten zullen steeds de informerende en de persuasieve teksten apart beschreven worden, zodat de vergelijking tussen beide genres mogelijk wordt. De analyses zijn in eerste instantie per tekstonderwerp uitgevoerd, waaruit bleek dat de resultaten nauwelijks verschilden tussen de beide onderwerpen. De tekstonderwerpen zijn dus in de bespreking van de resultaten samengenomen. Steeds zijn twee-weg ANOVA's uitgevoerd om de effecten van coherentiemarkering en voorkennis op de afhankelijke variabelen te onderzoeken.

4.1 Cognitieve effecten. Tekstbegrip werd in dit experiment op twee verschillende manieren gemeten: door middel van sorteertaken en door middel van open vragen. De antwoorden op de open vragen zijn op de volgende manier gescoord: 1=fout, 2=twijfelachtig, 3=goed. Dit leverde weinig problemen op, aangezien de meeste antwoorden duidelijk in

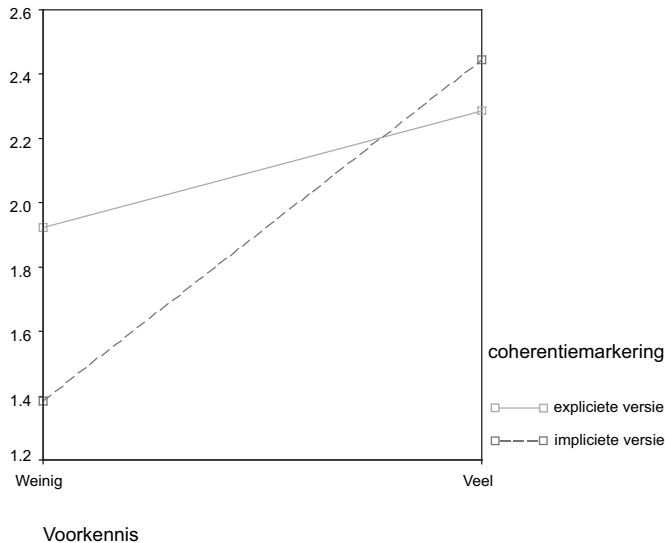
Coherentiemarkering in informerende en persuasieve teksten

categorie 1 of 3 vielen. De twijfelachtige antwoorden zijn in overleg met experts op het gebied van het betreffende onderwerp in een categorie geplaatst, vaak in 2. De resultaten van de sorteertaken bleken moeilijk interpreteerbaar en zijn bij deze analyse buiten beschouwing gelaten. In verder onderzoek zal hier aandacht aan besteed worden³. De onderstaande tabel en figuur geven de effecten van coherentiemarkering en voorkennis op tekstbegripvragen weer bij de informerende teksten.

Tabel 4.1. Gemiddelde scores op tekstbegrip: informerende teksten

	Impliciete versie	Expliciete versie
Weinig/geen voorkennis	1.385 (sd=0.77)	1.932 (sd=0.76)
Veel voorkennis	2.444 (sd=0.75)	2.286 (sd= 0.76)

Figuur 4.2. Effect van coherentiemarkering op tekstbegrip: gemiddelde scores na lezen van de informerende teksten voor groep met voorkennis en groep zonder voorkennis

Er is sprake van een interactie-effect van coherentiemarkering en voorkennis op tekstbegrip, geheel volgens verwachting (zie hypothese 1, paragraaf 1.6.1, $F(1,77) = 3.722$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 0.05$). Lezers zonder voorkennis presteren beter bij een expliciet gemarkeerde tekst dan bij een impliciete versie ($t(50) = -2.576$, $p < 0.05$). Lezers met voorkennis presteren op beide versies vergelijkbaar ($t(106) = 0.057$, $p > 0.9$). Er is tevens een significant hoofdeffect van voorkennis ($F(1,77) = 15.493$, $p < 0.01$, $\eta^2 = 0.17$): de proefpersonen met voorkennis presteren gemiddeld beter dan de proefpersonen zonder voorkennis.

De situatie bij persuasieve teksten is anders, zoals in onderstaande tabel is weergegeven. Er is geen interactie-effect van coherentiemarkering en voorkennis, maar wel een significant hoofdeffect van coherentiemarkering ($F(1,75) = 2.710$, $p = 0.05$, $\eta^2 = 0.04$) en van voorkennis ($F(1,75) = 10.399$, $p < 0.01$, $\eta^2 = 0.122$). Lezers met voorkennis presteren gemiddeld beter dan lezers zonder voorkennis, net als in de informerende teksten. Een verschil

echter is dat gemiddeld beter gescoord wordt na lezen van de expliciete versie dan na lezen van de impliciete versie.

Tabel 4.3. Effect van coherentiemarkering op tekstbegrip: gemiddelde scores na lezen van persuasieve teksten

	Impliciete versie	Expliciete versie
Weinig/geen voorkennis	1.462 (sd=0.78)	1.923 (sd= 0.76)
Veel voorkennis	2.222 (sd=0.75)	2.385 (sd= 0.85)

Een tweede cognitief aspect betrof *Feeling of Knowing*. De verwachting was dat de expliciete versies een groter feeling of knowing zouden oproepen dan de impliciete versies. Er treden alleen effecten op Feeling of Knowing (FOK) op bij de informerende teksten. Er is sprake van een significant hoofdeffect van voorkennis ($F(1,76) = 6.762, p < 0.01$): mensen met voorkennis denken de tekst beter begrepen te hebben dan mensen zonder voorkennis. Ook is er een hoofdeffect van coherentiemarkering ($F(1,76) = 2.882, p < 0.05$): de expliciete versie veroorzaakt een groter FOK dan de impliciete tekst, wat hypothese 2b bevestigt. De expliciete versie met coherentiemarkeringen geeft de lezer de indruk de tekst goed begrepen te hebben.

Het is ook van belang te controleren of deze indruk al dan niet terecht is. Om te bekijken of deze metacognitieve oordelen over begrip een goede voorspeller waren van de uiteindelijke begripsscores, is lineaire regressie-analyse gebruikt met *Feeling of Knowing* als voorspeller en tekstbegripsscores als afhankelijke variabele. FOK blijkt inderdaad een goede voorspeller van begrip in geval van informerende teksten ($R = 0.306, p = 0.06$), maar niet bij persuasieve teksten. Lezers lijken dus minder goed in staat hun eigen begrip te beoordelen bij het lezen van de persuasieve tekst dan bij het lezen van de informerende tekst.

4.2 Affectieve effecten. In tabel 4.4 zijn de dimensies van tekstwaardering en de bijbehorende operationalisering uiteengezet. Aan de hand van Cronbach's alpha is de betrouwbaarheid van de indeling in dimensies bekeken (aantrekkelijkheid $\alpha = 0.878$, samenhang $\alpha = 0.737$, toegankelijkheid $\alpha = 0.737$, bronkenmerken $\alpha = 0.821$). De betrouwbaarheid van deze dimensies is adequaat, zo niet goed (van Wijk, 2000). Ook de betrouwbaarheid voor alle dimensies samengenomen is goed ($\alpha = 0.8523$). De verwachting was dat de expliciete versies positiever gewaardeerd zouden worden dan de impliciete versies.

Tabel 4.4. Significante effecten ($p < 0.05$) van coherentiemarkering op waardering: gemiddelde scores op 7-puntsschaal (1=positief, 7 = negatief)

Dimensie en item	Informierend		Persuasief	
	Impliciet	Expliciet	Impliciet	Expliciet
2. Aantrekkelijkheid				
Helder-vaag	2.37 (sd 1.17)	1.77 (0.66)		
Duidelijk- onduidelijk	2.23(1.17)	1.80 (0.76)	2.43 (1.15)	1.97 (0.93)
3. Acceptatie			3.53 (1.36)	2.95 (1.41)
4. Toegankelijkheid				
Eenvoud-complex	3.00 (1.20)	2.35 (1.08)	2.58 (0.98)	2.97 (1.20)
Meer moeite	2.48 (1.36)	1.90 (0.96)		
5. Samenhang	2.70 (1.14)	2.20 (0.97)	3.02 (1.56)	2.49 (1.19)

Coherentiemarkering in informerende en persuasieve teksten

In de informerende teksten wordt dus de impliciete versie in alle gevallen significant negatiever beoordeeld dan de expliciete versie, in overeenstemming met hypothese 2a. In de persuasieve versie zijn de effecten minder uitgesproken. Daarnaast is ook de evaluatie door de proefpersonen complexer: hoewel de impliciete versie onduidelijker, onsamenhangender en minder deskundig wordt gevonden, wordt hij wel eenvoudiger gevonden dan de expliciete versie.

4.4 Persuasieve effecten. De overtuigingskracht van de teksten is getest op overtuiging-, attitude-, en gedragsintentieniveau. De betrouwbaarheid van deze metingen is adequaat ($\alpha = 0.76$). De verwachting was dat er verschillen optreden op attitude in de vergelijking tussen de impliciete en de expliciete versie. De initiële attitude en de attitude na het lezen van de tekst kunnen niet met elkaar vergeleken worden. De initiële attitude is niet gemeenten om geen onnodige weerstand op te bouwen bij de lezer; deze zou er immers voor kunnen zorgen dat de tekst zijn persuasieve kracht verliest. Wat wél vergeleken kan worden is de situatie na het lezen van de impliciete tekst met de situatie na het lezen van de expliciete tekst. Zo zouden lezers na het lezen van de expliciete tekst meer overtuigd kunnen zijn dan lezers die de impliciete versie gelezen hebben. De aanname hierbij is, dat ze vooraf vergelijkbare groepen waren: er is immers sprake van een willekeurige toewijzing aan impliciete of expliciete conditie.

Bij de informerende teksten- die dus helemaal niet specifiek op attitude inspelen- treden op attitudeniveau zowel een hoofdeffect van voorkennis en coherentiemarkering als een interactie-effect op. Bij de persuasieve teksten treedt geen enkel effect op op attitudeniveau, noch op een ander niveau. In de onderstaande tabel zijn de resultaten op attitude weergegeven. Hoe lager de score, hoe meer men instemde met de overtuigingen, de attitude of de gedragsintentie die bevestigd werden (7 puntsschaal, 1= eens, 7=oneens).

Tabel 4.5. Effecten van coherentiemarkering op attitude in informerende en persuasieve teksten

	Informatieve teksten		Persuasieve teksten	
	Impliciete versie	Expliciete versie	Impliciete versie	Expliciete versie
Geen/weinig voorkennis	5.00* (sd=1.00)	2.71* (sd=1.11)	4.50 (sd=1.38)	3.83 (sd=1.72)
Veel voorkennis	4.46* (sd=1.45)	5.08* (sd=1.71)	4.14 (sd=1.88)	4.07 (sd=1.44)
*significant ($p < 0.05$)				

Het interactie-effect dat optreedt in de informerende teksten ($F(1, 36) = 9.368, p < 0.05, \eta^2 = 0.21$) zit als volgt in elkaar: lezers zonder voorkennis zijn het meer eens met de stellingen na het lezen van de expliciete tekst dan lezers met voorkennis. Deze interactie loopt parallel met de interactie die wij vonden bij cognitieve effecten. Het hoofdeffect van voorkennis in de informerende teksten ($F(1, 36) = 3.704, p < 0.05, \eta^2 = 0.09$) betekent dat proefpersonen met voorkennis het gemiddeld meer oneens zijn met de standpunten uit de tekst dan de proefpersonen zonder voorkennis. Het hoofdeffect van coherentiemarkering ($F(1, 36) = 3.105, p < 0.05, \eta^2 = 0.08$) betekent dat de impliciete versie gemiddeld een negatievere reactie oproept dan de expliciete versie.

Het eigenaardige is dat deze effecten optreden na het lezen van de informerende teksten, die helemaal niet pogen in te spelen op de attitude. Dit is mogelijk te verklaren aan de hand

van het onderzoek van Petty en Cacioppo (1981). Zij lieten proefpersonen precies dezelfde tekst lezen, maar de ene helft van de proefpersonen dacht dat het een informerende tekst betrof, de andere helft dat het een persuasieve tekst was. Als de proefpersonen in de veronderstelling verkeerden dat zij niet 'beïnvloed' werden, namen zij de stellingen uit de tekst zonder veel bezwaar over. Als ze dachten dat het een persuasieve tekst betrof, waren zij kritischer ten opzichte van het waarheidsgehalte van de tekst. Op deze manier zou de gebruikte informerende tekst de attitude beïnvloed kunnen hebben: proefpersonen vonden de tekst objectief en neutraal, en namen daardoor de standpunten uit de tekst gemakkelijk over.

5. Conclusie en discussie

In dit onderzoek werd de invloed van voorkennis en coherentiemarkering op drie afhankelijke variabelen onderzocht: tekstbegrip, waardering en overtuigingskracht. Wat tekstbegrip betreft, is het onderzoek van McNamara en Kintsch (1996) gerepliceerd met een zorgvuldiger geconstrueerde tekst en manipulatie. We vonden een interactie-effect van voorkennis en coherentiemarkering: lezers zonder voorkennis scoorden hoger op tekstbegripvragen na de expliciete versie, voor lezers met voorkennis was het verschil in prestatie na de expliciete versie en na de impliciete versie niet significant. Dit interactie-effect werd echter alleen gevonden in de informerende teksten; in persuasieve teksten presteerden beide groepen lezers beter na de expliciete versie.

De affectieve effecten van zowel informerende als persuasieve teksten waren zoals voorspeld: de impliciete versies werden op de vier betrokken dimensies negatiever beoordeeld dan de expliciete versie. Niet alle items leverden dit resultaat op. Zo werd de impliciete versie onduidelijker en onsamenhangender genoemd, maar was er geen significant verschil in moeilijkheid. De resultaten bij informerende en persuasieve teksten waren vergelijkbaar, hoewel geprononceerder in geval van informerende teksten. Een tegenstelling lijkt op te treden tussen het oordeel op complexiteit van de versies in informerende en in persuasieve teksten: in de informerende teksten wordt de impliciete versie complexer gevonden, in de persuasieve teksten wordt de expliciete versie juist complexer gevonden. Dat zou kunnen komen doordat in de expliciete persuasieve tekst de argumentatie ook explicieter wordt, hetgeen de proefpersonen misschien hindert.

Effecten van coherentiemarkering en voorkennis op overtuigingskracht zijn alleen gevonden bij de informerende teksten. Lezers zonder voorkennis zijn meer overtuigd na het lezen van de expliciete versie dan na het lezen van de impliciete versie. Voor lezers met voorkennis geldt het tegenovergestelde. Na het lezen van persuasieve teksten treedt geen enkel effect van coherentiemarkering op attitude op.

Uiteraard moet verder experimenteel onderzoek aantonen in hoeverre deze effecten ook optreden bij andere teksten en andere proefpersonen. Dat verwachten we zeker voor de gevonden effecten bij de informerende teksten. Naar ons idee is daar vooruitgang geboekt doordat we met een correct gemanipuleerde tekst inderdaad een interactie-effect hebben gevonden van coherentie-markering met een cruciaal lezerskenmerk: kennis van het onderwerp. Bovendien kunnen we vaststellen dat we vanuit het coherentie-paradigma de rol van linguïstische markering in argumentatieve teksten kunnen ontginnen door deze te vergelijken met het effect in inhoudelijk vergelijkbare informerende teksten. En die vaststelling biedt zicht op de volgende stap vooruit.

Noten

- 1 Zo worden in de impliciete versie afkortingen gebruikt die in de expliciete versie toegelicht worden (bijvoorbeeld ARVN voor *South Vietnamese Army*) en wordt in de impliciete versie veel geografische kennis als bekend verondersteld (Hanoi is Noord-Vietnam).
- 2 Dimensie 1, relevantie, is weggelaten, omdat er geen effect van coherentiemarkering op relevantie verwacht wordt. Beide teksten hebben dezelfde inhoud en zijn dus even relevant (zie paragraaf 1.2).
- 3 De ANOVA's uitgevoerd op de sorteertaken leverden geen hoofdeffect van voorkennis op, terwijl dit een voorwaarde voor een geschikte taak is: proefpersonen die beschikken over voorkennis dienen *in het algemeen* beter te presteren dan proefpersonen zonder voorkennis. Ook bij het scoren van de antwoorden bleek dat er geen lijn zat in de manier waarop proefpersonen de taak invulden: dat leek bijna individueel te verschillen. Er is dus meer onderzoek nodig naar de manier waarop sorteertaken een goede aanvulling zouden kunnen vormen op open vragen.

Bibliografie

- Britton, B. K., Glynn, S. M., Meyer, B. J. F. & Penland, M. J.** (1982). Effects of text structure on use of cognitive capacity during reading. *Journal of Educational Psychology*, 74, 1, 51-61.
- Brown, S. P. & Stayman, D. M.** (1992). Antecedents and consequences of attitude towards the ad: a meta-analysis. *Journal of Consumer Research*, 19, 34-51.
- Chen, H. C., Reardon, R., Rea, C. & Moore, D. J.** (1992). Forewarning of Content and Involvement: Consequences for Persuasion and Resistance to Persuasion. *Journal of Experimental Social Psychology*, 28, 523-541.
- Clore, G. L., Wyer, R. S., Dienes, B., Gasper, K., Gohm, C. & Isbell, L.** (2001). Affective Feelings as Feedback: Some Cognitive Consequences. *Theories of Mood and Cognition. A user's handbook*. L. L. Martin & G. L. Clore. Mahwah, NJ, Erlbaum: 27-62.
- Degand, L., Lefevre, N. & Bestgen, Y.** (1999). The impact of connectives and anaphoric expressions on expository discourse comprehension. *Document Design*, 1, 1, 39-51.
- Degand, L. & Sanders, T.** (2002). The impact of relational markers on expository text comprehension in L1 and L2. *Reading and Writing*, 15, 7-8, 739-757.
- Fishbein, M. & Ajzen, I.** (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Gaddy, M. L., Broek, v. d., P. & Sung, Y.C.** (2001). The influence of text cues on the allocation of attention during reading. *Text representation: Linguistic and Psycholinguistic aspects*. T. Sanders, J. Schilperoord & W. Spooren. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 89-110.
- Garbarino, E. C. & Edell, J. A.** (1997). Cognitive effort, affect and choice. *Journal of Consumer Research*, 24, 147-158.
- Glenberg, A. M., Wilkinson, A. C. & Epstein, W.** (1982). The illusion of knowing: Failure in the self assessment of comprehension. *Memory and cognition*, 10, 597-602.
- Goddard, A.** (1998). *The Language of Advertising. Written Text*. London/ New York: Routledge.
- Harp, S. F. & Mayer, R. E.** (1997). The role of interest in learning from scientific text and illustrations: on the distinction between emotional and cognitive interest. *Journal of Educational Psychology*, 89, 1, 92-102.
- Hidi, S. & Baird, W.** (1986). Interestingness- a neglected variable in discourse processing. *Cognitive Science*, 10, 179-194.

- Hoeken, H.** (1995). *The design of persuasive texts: Effects of content, structure, and style on attitude formation*. Dissertatie Tilburg.
- Hoeken, H.** (1998). *Het ontwerp van overtuigende teksten. Wat onderzoek leert over de opzet van effectieve reclame en voorlichting*. Bussum: Coutinho.
- Hornikx, J., Starren, M. & Hoeken, H.** (2003). Cultural influence on the relative occurrence of evidence types. *Proceedings of the fifth conference of the International Society for the Study of Argumentation*. FH van Eemeren, J.A. Blair, C.A. Willard & A. F. Snoeck Henkemans. Amsterdam: SicSat, 531-536.
- Jong, M. de & Schellens, P. J.** (1994). Towards a valid design for pretesting and revising leaflets. *Functional communication quality*. L. v. Waes, E. Woudstra & P. v. d. Hoven. Amsterdam, Rodopi, 104-114.
- Kintsch, W.** (1998). *Comprehension. A paradigm for cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koelen, M. & Martijn, C.** (1994). Persuasieve Voorlichting. *Basisboek voorlichtingskunde*. N. G. Röling, D. Kuiper & R. Janmaat. Amsterdam/ Meppel, Boom, 217-239.
- Kok, G. & Damoiseaux, V.** (1996). Beïnvloeding van attitudes en gedrag. *Overtuigen en activeren*. B. Klandermans & E. Seydel. Assen: Van Gorcum, 42-62.
- Land, J., Sanders, T., Lentz, L. & Bergh, v. d., H.** (2002). Coherentie en identificatie in studieboeken. Een empirisch onderzoek naar tekstbegrip en tekstwaardering op het vmbo. *Tijdschrift voor taalbeheersing*, 4, 281-302.
- Lentz, L. & de Jong, M.** (2003). In welke termen denken lezers over tekstproblemen? *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 202-220.
- Lorch, R. F. & Lorch, E. P.** (1986). On-line Processing of Summary and Importance Signals in Reading. *Discourse processes*, 9, 489-496.
- McNamara, D. S., Kintsch, E., N.B., S. & Kintsch, W.** (1996). Are good texts always better? Interactions of text coherence, background knowledge, and levels of understanding in learning from text. *Cognition and Instruction*, 14, 1-43.
- McNamara, D. S. & Kintsch, W.** (1996). Learning from texts: effects of prior knowledge and text coherence. *Discourse processes*, 22, 247-288.
- Meyer, B. J. F., Brandt, D. M. & Bluth, G. J.** (1980). Use of top level structure in text: key for reading comprehension of ninth grade students. *Reading research Quarterly*, 16, 1, 72-103.
- Millis, K. K. & Just, M. A.** (1994). The influence of connectives on sentence comprehension. *Journal of Memory and Language*, 33, 128-147.
- O'Keefe, D. J.** (1990). *Persuasion. Theory and Research*. Newbury Park, California: Sage Publications.
- Ortony, A., Clore, G. L. & Collins, A.** (2001). *The cognitive structure of emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Oversteegen, L., Keulen, v. R. & Wijk, v. C.** (2002). Afwisseling versus herhaling in woordgebruik. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 4, 303-331.
- Petty, R. E. & Cacioppo, J. T.** (1981). *Attitudes and persuasion: Classic and Contemporary Approaches*. Dubuque, Iowa: Wm. C. Brown Company Publishers.
- Rawson, K. A. & Dunlosky, J.** (2002). Are performance predictions for text based on ease of processing? *Journal of Experimental Psychology*, 28, 1, 69-80.
- Romero, A. A., Agnew, C. R. & Insko, C. A.** (1996). The Cognitive Mediation Hypothesis Revisited: An Empirical Response to Methodological and Theoretical Criticism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 7, 651- 665.
- Roseman, I. J., Antoniou, A. A. & Jose, P. E.** (1996). Appraisal Determinants of emotions: constructing a more accurate and comprehensive theory. *Cognition and Emotion*, 10, 3, 241-277.
- Sanders, T. J. M. & Noordman, L. G. M.** (2000). The role of coherence relations and their linguistic markers in text processing. *Discourse processes*, 29, 1, 37-60.

Coherentiemarkering in informerende en persuasieve teksten

- Sanders, T. & Spooren, W.** (2001). Text representation as an interface between language and its users. *Text representation: linguistic and psycholinguistic aspects*. T. Sanders, J. Schilperoord & W. Spooren. Amsterdam, John Benjamins Publishing. 1-25.
- Schellens, P. J. & de Jong, M.** (2000). Soorten argumentatie in de voorlichting. *Tijdschrift voor taalbeheersing*, 22, 4, 288-308.
- Scherer, K. R.** (1999). On the sequential nature of appraisal processes: indirect evidence from a recognition task. *Cognition and Emotion*, 13, 6, 763-793.
- Schwarz, N.** (2001). Feelings as information: Implications for Affective Influences on Information processing. *Theories of Mood and Cognition. A user's handbook*. L. L. Martin & G. L. Clore. Mahwah, NJ, Erlbaum: 159-176.
- Singer, M.** (1990). *Psychology of Language. An introduction to sentence and discourse processes*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Spooren, W., Mulder, M. & Hoeken, H.** (1998). The role of interest and text structure in professional reading. *Journal of Research in Reading*, 21, 2, 109-120.
- Spyridakis, J. H. & Standhal, T. C.** (1987). Signals in expository prose: Effects on reading comprehension. *Reading research quarterly*, 285-298.
- Wijk, v. C.** (2000). *Toetsende Statistiek: Basistechnieken. Een praktijkgerichte inleiding voor onderzoekers van taal, gedrag en communicatie*. Bussum: Coutinho.
- Zajonc, R. B., Pietromonaco, P. & Bargh, J.** (1982). Independence and Interaction of Affect and Cognition. *Affect and cognition. The seventeenth annual Carnegie symposium on cognition*. M. S. Clark and S. Fiske. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 211-227.

Appendix A

Een passage uit de persuasieve tekst over Genetische manipulatie, met expliciete coherentiemarkeringen (relationeel en referentiëel)

De gevaren van genetische manipulatie

Volgens de voedselindustrie biedt genetische manipulatie veel voordelen. Het stelt ons immers in staat het wereldvoedselprobleem aan te pakken en in de toekomst ziekten te bestrijden die nu nog ongeneeslijk zijn. Ondanks deze voordelen blijft genetische manipulatie een ontoelaatbaar ingrijpen in de natuur, omdat die techniek nadelen met zich meebrengt waar de voedselindustrie aan voorbijgaat.

Er kunnen drie belangrijke risico's van genetische manipulatie worden onderscheiden. De meest directe bedreiging voor de landbouw is de onstuitbare resistentieontwikkeling van ziekten en plagen tegen bestrijdingsmiddelen. Gentech gewassen zijn geen antwoord op de resistentie-ontwikkeling. Integendeel, ze leiden tot een versnelling van deze ontwikkeling. Herbicidenresistente gewassen garanderen namelijk een blijvend gebruik van bestrijdingsmiddelen, in plaats van dat er meer milieuvriendelijke methoden ontwikkeld worden. De boer kan het herbicide onbeperkt gebruiken, de plant zelf verdraagt dit wel, maar alle andere planten niet! Dit druist lijnrecht in tegen het overheidsbeleid om het bestrijdingsmiddelengebruik te verminderen.

Een tweede risico van genetisch gemanipuleerde gewassen is dat zij kunnen kruisen met natuurlijke planten en landbouwgewassen. De nieuwe organismen die hierdoor ontstaan, zijn door de manipulaties bestand tegen insecten en bestrijdingsmiddelen, terwijl de natuurlijke organismen dat niet zijn. De natuurlijke planten sterven uit en dit heeft als gevolg dat de biodiversiteit van de natuurlijke flora bedreigd wordt, evenals de biologische landbouw die gentech-vrij wil blijven.

Een derde probleem is nog directer relevant voor de consument. Het is duidelijk dat het gebruik van genetische manipulaties risico's voor de volksgezondheid met zich meebrengt. Een voorbeeld van zo'n risico vormen resten van onkruidbestrijdingsmiddel in herbicidenresistente gewassen. Consumenten kunnen resten van onkruidbestrijdingsmiddel binnen krijgen als ze hun voedsel niet goed wassen. Ook kunnen allergische reacties bij mensen onvoldoende worden uitgesloten, omdat gemanipuleerde gewassen nieuwe, voor het lichaam onbekende eiwitten aanmaken. Meerdere landen hebben op grond van deze risico's moratoria op de teelt en import van gentech gewassen ingesteld: geen enkele nieuwe gmo mag worden geteeld of ingevoerd.

Jezelf benadelen met dubbelzinnig taalgebruik

1. Inleiding

In een argumentatieve discussie kunnen de gebruikte uitdrukkingen op een verwarrende manier dubbelzinnig zijn, en daarmee schade toebrengen aan het gezamenlijke project om het verschil van mening op te lossen dat aan de discussie ten grondslag ligt.¹ Zo is het voorstelbaar dat de uitdrukking ‘plicht’ in bepaalde situaties zowel ‘sociale plicht’ zou kunnen betekenen maar evengoed ook ‘wettelijke plicht’, en dat de discussie spaak loopt als deze meerduidigheid niet tijdig wordt opgemerkt. Is het gebruik van zulke uitdrukkingen, die ik *actief dubbelzinnig* zal noemen, in iedere situatie drogredelijk? In de dialectische benadering van argumentatie is ervoor gepleit het gebruik van zulke dubbelzinnige uitdrukkingen altijd als drogredelijk aan te merken (Van Eemeren & Grootendorst, 1992; Van Laar, 2003). Ik zal hier echter voorstellen de vraag te antwoorden met *nee, niet in iedere situatie*. De argumentatie voor mijn stelling ontleen ik aan een dialectisch beginsel voor de verdeling van taken in een discussie, en aan een met dat beginsel verbonden concept van ‘drogreden’. In de eerste drie paragrafen wordt daarom nader ingegaan op de rollen van protagonist en antagonist en op de verschillende taken die zij in uiteenlopende situaties hebben te vervullen. Vervolgens bespreek ik actieve dubbelzinnigheid en ga ik na of het gebruik van actieve dubbelzinnigheden in ieder type situatie ‘drogredelijk’ genoemd moet worden.

Samenvatting

Willen de partijen in een argumentatieve discussie een echte oplossing van hun meningsverschil bereiken dan moeten zij zich houden aan de regels voor kritische discussie, discussieregels die beperkingen opleggen aan de wijze waarop de partijen elkaar over mogen halen. Tot sommige modellen voor kritische discussie behoort de discussieregel dat verwarrend of actief dubbelzinnige uitdrukkingen niet zijn toegestaan. In dit artikel zal ervoor gepleit worden de formulering van die regel zo aan te passen dat de regel slechts het gebruik van dubbelzinnige uitdrukkingen uitsluit als dat gebruik nadelig is voor de andere partij. Het betoog in dit artikel doet een beroep op het dialectische beginsel dat de protagonist en de antagonist verschillende taken hebben te vervullen en op een met dat beginsel verbonden concept van 'drogreden'.

2. De verdeling van taken in een kritische discussie

In de dialectische benadering van argumentatie worden argumentatieve verschijnselen bestudeerd met behulp van normatieve modellen voor kritische discussie. Dergelijke modellen maken het mogelijk om argumentatieve concepten op een systematische wijze uit te werken, zoals bijvoorbeeld is gedaan bij het preciseren van noties als 'een meningsverschil oplossen' en 'een drogreden begaan' (zie bijvoorbeeld Walton & Krabbe, 1995; Van Eemeren & Grootendorst, 2000).

Dat er sprake is van een kritische discussie houdt om te beginnen in dat er een verschil van mening tot uitdrukking is gebracht. In het eenvoudigste geval heeft de ene partij een positieve houding ten opzichte van een bepaalde propositie kenbaar gemaakt, terwijl de andere partij duidelijk heeft gemaakt zich niet aan deze propositie gebonden te achten. Neem het volgende geschil:

(dialoog 1)

Anna: Het is ieders plicht bij Tweede-Kamerverkiezingen te gaan stemmen.

Bob: Hoezo?

Een discussie kan verder alleen een *kritische discussie* genoemd worden als de deelnemers zich gebonden weten aan het gezamenlijke doel het onderliggende verschil van mening *op te lossen*. Ze spreken af te achterhalen of het redelijk is dat de kritische partij, uitgaande van wat hij bereid is toe te geven, ook het standpunt dient te aanvaarden, of dat juist de verdedigende partij, gezien de tegenstand die ze ondervindt, de verdediging van haar standpunt tegenover deze tegenstander op moet geven. De uiteindelijk beslissing moet gerechtvaardigd zijn door de argumenten en de kritische vragen en kanttekeningen die gedurende de discussie naar voren komen, en door niets anders dan dat. Het is niet gezegd dat iedere kritische discussie ook daadwerkelijk tot een oplossing komt.

De werkwijze in een kritische discussie is gebaseerd op het beginsel van een rolverdeling: de discussietaken worden verdeeld over twee partijen. De ene partij, in ons voorbeeld Anna, neemt de rol van protagonist op zich, en de andere partij, Bob, die van antagonist (Van Eemeren & Grootendorst, 2000, p.62, 64). Anna belast zich met de verdediging van het standpunt en zal Bob proberen te overtuigen van de aanvaardbaarheid van de stelling dat stemmen verplicht is. Bob committeert zich aan de kritische toetsing van Anna's standpunt en van haar argumenten waarmee ze het standpunt verdedigt. Hij wil haar ertoe brengen de verdediging van het standpunt tegenover hem te staken, en haar op die wijze laten erkennen dat zijn kritische houding ten opzichte van het hoofdstandpunt gerechtvaardigd is. Als ze hun individuele taken naar behoren vervullen zal Anna alle pro-argumenten aandragen die haar opportuun lijken. Bob zal er in dat geval voor zorgen dat alle relevante kritische vragen en alle effectieve tegenwerpingen aan de orde komen. Zijn de partijen werkelijk geïnteresseerd in de merites van de zaak dan moeten ze hun rol zo goed mogelijk spelen, anders kan het gebeuren dat er informatie onder tafel blijft die volgens hen nodig is om tot een correcte beslissing te komen over de aanvaardbaarheid van het standpunt.

Soms is de discussie beëindigd, en het verschil van mening de wereld uit geholpen, maar spreken we, Van Eemeren en Grootendorst volgend (2000, p.62), toch liever van een geschil dat is *beslecht*, dan van een geschil dat is *opgelost*. De notie van 'oplossen' kan verder worden uitgewerkt aan de hand van de beperkingen die gelden bij het uitoefenen van de dialecti-

sche taken: wil er sprake zijn van een oplossing dan moeten de partijen ten minste enkele beperkende regels in acht hebben genomen.

De protagonist en antagonist houden zich aan de volgende basisregels. Een antagonist mag de protagonist niet verhinderen zijn positie met argumentatie en kritiek aannemelijk te maken, behalve door *inhoudelijke kritiek* of *zakelijke argumentatie* aan te dragen. Evenzo mag ook de protagonist de antagonist niet op een onheuse wijze belemmeren in het aandragen van kritiek en argumentatie. Als Anna en Bob er volledig in slagen zich aan deze beperkingen te houden dan brengen ze *alleen* overwegingen naar voren die er inhoudelijk werkelijk toe doen.

Wat inhoudelijke kritiek en zakelijke argumentatie meer in detail behelst kan met behulp van discussieregels worden gespecificeerd. De regels van een model voor kritische discussie geven een nadere aanduiding van de grens tussen discussiezetten die wel en zetten die niet toelaatbaar zijn binnen een kritische discussie, en ze implementeren de basisnorm elkaar niet te hinderen bij het uitvoeren van de individuele taken. Een voorwaarde die Krabbe noemt voor *dialectisch redelijk gedrag* is dat de deelnemers zich houden aan de opdracht 'Houd je aan de regels!' (Krabbe, 2000, p.289). Als eenmaal duidelijk is binnen welk kader van spelregels de partijen mogen manoeuvreren kunnen we de opdracht serieus te pogen elkaar over te halen herformuleren als 'Probeer te winnen!' (Krabbe, 2000, p.290).

We kunnen nu een zwakkere en een sterkere lezing van 'oplossen' onderscheiden. Een geschil is *opgelost in zwakkere zin* als de ene partij de andere heeft weten te overtuigen van zijn of haar gelijk, terwijl beide partijen zich aan de discussieregels hebben gehouden. Een geschil is *opgelost in sterkere zin* als de ene partij de andere heeft weten te overtuigen van zijn of haar gelijk, beide partijen zich aan de discussieregels hebben gehouden, en bovendien beide partijen er binnen dat kader alles aan hebben gedaan de discussie in eigen voordeel te beslissen.

3. Rolwisseling in het kader van wederzijdse hulp

De verdeling van taken tussen antagonist en protagonist ligt aan de basis van het normatieve ideaal van een kritische discussie. 'Maar soms is het heel redelijk om van rol te wisselen in een discussie', zou men kunnen tegenwerpen, 'klopt die taakverdeling in een dergelijk dialectische model eigenlijk wel?' Toegegeven moet worden dat er inderdaad situaties zijn waarin het redelijk is om van rol te wisselen. Het is handzaam een onderscheid te maken tussen twee verschillende soorten rolwisseling. Het eerste type wordt in deze, het tweede in de volgende paragraaf besproken. We zullen zien dat we in beide gevallen de besproken rolverdeling in een kritische discussie kunnen handhaven.

In de discussie tussen Anna (protagonist) en Bob (antagonist) is het geheel binnen het redelijke als Bob op een goed punt zegt: 'Jij baseert je standpunt alleen op de stelling dat burgers verplicht zijn bij te dragen aan het welslagen van de parlementaire democratie. Maar luidt niet ander goed argument dat een kiezer zelf profiteert van het uitbrengen van een weldoordachte stem? Behoort zo'n argument niet tot een adequate verdediging van jouw positie?' Omdat de deelnemers aan een kritische discussie met name belang stellen in de kwestie of het hoofdstandpunt al dan niet aanvaard moet worden (en ze niet enkel en alleen geïnteresseerd zijn in het winnen van de discussie), is het functioneel als de persoon die de rol van antagonist vervult, de persoon met de rol van protagonist een handje helpt

bij het uitdenken van goede argumenten. Natuurlijk behoudt Bob in de discussie de plicht om het nieuwe argument vervolgens van kritische kanttekeningen te voorzien (of, maar dat lijkt voorbarig, om het standpunt maar te aanvaarden).

Omgekeerd is het ook nastrevenswaardig als Anna zelf een kritische vraag stelt met betrekking tot haar eigen argumentatie, bijvoorbeeld als blijkt dat Bob niet aan die vraag denkt. Anna en Bob helpen elkaar een goede antagonist en protagonist te zijn. Zulke *wederzijdse hulp* verhoogt het niveau van de discussie en vergroot daarmee de betrouwbaarheid van de discussie als een toets voor de aanvaardbaarheid van een theorie of opvatting. Het heeft zelfs iets kwalijks als een discussiant een zwakke plek in de eigen positie niet aan de orde stelt in het geval de andere partij de kwetsbaarheid niet opmerkt. (Natuurlijk kan Anna, tijdelijk in de rol van antagonist, ook met zelfkritische discussiezetten komen met als voornaamste oogmerk deze zetten onmiddellijk als protagonist te pareren. Het vergelijkbare geldt voor Bob, tijdelijk in de rol van protagonist. Ook zulke zetten schaar ik onder wederzijdse hulp.)

Kenmerkend voor dit type rolwisseling is dat de persoon die van rol wisselt er tijdelijk van afziet zijn of haar individuele doel na te streven, en juist een discussiezet doet die het eigen individuele doel (in ieder geval op de zeer korte termijn) schade toebrengt. Een dergelijke zet kan redelijk zijn aangezien de discussiant tijdelijk meewerkt aan het ontwikkelen van een goede strategie van zijn of haar tegenstander. Op die manier levert de discussiant een bijdrage aan het *oplossen*, in de sterke zin van het woord, van het geschil. De redelijkheid van zulke rolwisselingen doet niets af aan de fundamentele asymmetrie tussen de rol van protagonist en antagonist in een kritische discussie: Anna en Bob helpen elkaar juist hun rol als protagonist en antagonist goed te spelen. Een serieuze argumentatieve discussie kan worden beschouwd als een gezamenlijke poging van personen om een kritische discussie tussen de protagonist en de antagonist te construeren.

4. Rolwisseling in eigenlijke zin

Om zijn of haar rol goed te vervullen moet een antagonist of protagonist verschillende soorten taken uitvoeren. Een tweede type rolwisseling kan plaatsvinden bij de overgang van de ene naar de andere taak. Want om de rol van antagonist naar behoren te spelen kan het nodig zijn, in het belang van het individuele doel van de antagonist, om een tegenargument aan te dragen, en dit tegenargument tegen kritische vragen te beschermen. In zo'n geval verdedigt de antagonist een tegenargument en draagt hij argumentatie aan.

Ik hanteer de volgende terminologische conventies. Het *hoofdstandpunt* is het standpunt dat in de gehele (niet-gemengde) dialoog ter discussie staat. Een *lokaal standpunt* is een bewering die in een bepaald stadium van de discussie bediscussieerd wordt (deze termen zijn ontleend aan: Barth & Krabbe, 1982, p.64). Aanvankelijk zal het hoofdstandpunt het lokale standpunt zijn, maar als de discussie inzoomt op de aanvaardbaarheid van een bewering dat ter ondersteuning van het hoofdstandpunt wordt aangedragen, of dat juist een tegenwerping vormt tegen het hoofdstandpunt, dan vormt die bewering het lokale standpunt in dat stadium van de discussie. De *antagonist* is, per definitie, degene die het hoofdstandpunt op aanvaardbaarheid toetst met kritische vragen en kanttekeningen. Hij is daarmee, per definitie, de *opponent* van het hoofdstandpunt. Als een antagonist wordt verleid tot het onderbouwen van een tegenwerping is hij, in deze terminologie, de *proponent* van het

Jezelf benadelen met dubbelzinnig taalgebruik

lokale standpunt dat wordt uitgedrukt door de tegenwerping. Evenzo kan de *protagonist* de *opponent* van een tegenwerping worden, terwijl ze per definitie de *proponent* is van het hoofdstandpunt.

Bij dit type rolwisseling wisselen de protagonist en de antagonist hun rollen van opponent en proponent. Degene die van rol wisselt zet niet, zoals in het geval van wederzijdse hulp, tijdelijk zijn of haar individuele doel aan de kant. Met de wisseling van rol wordt juist het eigen individuele doel van protagonist of antagonist nagestreefd.

De term *rolwisseling* zal ik verder reserveren voor het wisselen van de rollen van opponent en proponent. Een model voor kritische discussie moet de condities geven waaronder rolwisselingen legitiem of zelfs verplicht zijn. Het eerder besproken type rolwisseling is beter te karakteriseren als *wederzijdse hulp* tussen individuen die gezamenlijk proberen een goede kritische discussie op te zetten. De eigenlijke spelregels voor kritische discussie voorzien daar niet in.

5. Actieve dubbelzinnigheid

In de volgende paragrafen zullen we nagaan hoe een discussie op een redelijke wijze kan verlopen als een van de partijen een formulering gebruikt die in de gebruikscontext problematisch, verwarrend (Van Eemeren & Grootendorst, 2000, p.195), of, zoals ik het zal noemen, *actief dubbelzinnig* (Van Laar, 2003, hoofdstuk 2) is. In het vervolg wordt de volgende definitie van actieve dubbelzinnigheid gehanteerd:

Uitdrukking U , voorkomend in een vraag of een bewering, is binnen een discussiecontext C *actief dubbelzinnig* dan en slechts dan als

- (a) er lezingen $U_1, \dots, U_n$ van U bestaan die in C taalkundig toelaatbaar zijn en elk in C preciezer² zijn dan U ,
- (b) als de volgende gebeurtenissen verschillende gevolgen zouden hebben voor het discussieverloop:
  - (0) de luisteraar negeert het onderscheid tussen die meer precieze lezingen,
  - (1) de luisteraar interpreteert U als U_1 ,
  - ...
  - (n) de luisteraar interpreteert U als U_n , en
- (c) als niet, direct of indirect, duidelijk is gemaakt dat er meer dan één lezing bedoeld is door de spreker.

Actieve dubbelzinnigheid betreft daarmee zowel de *begrijpelijkheid* van een uitdrukking als ook de *interactieve gevolgen* (Van Eemeren & Grootendorst, 1984, p.25) van het gebruik van een uitdrukking.

Een van de mogelijke gevolgen van het gebruik van een actief dubbelzinnige uitdrukking is het ontstaan van een misverstand.³ Naess maakt een onderscheid tussen twee soorten: schijnovereenstemming en schijngeschil (Naess, 1953, hoofdstuk 3). Daar kan een derde soort aan worden toegevoegd: de concessie met uiteenlopende interpretaties. De drie typen zullen nu kort worden besproken.

Er is sprake van een *schijnovereenstemming* in een bepaald stadium van de discussie als de opponent (wat op dat moment zowel de protagonist als de antagonist kan zijn) zegt in te

stemmen met een bewering van de proponent, terwijl de opponent zich feitelijk niet kan vinden in de propositie die de proponent tracht uit te drukken. Een schijnovereenstemming kan het resultaat zijn van het hanteren van een actief dubbelzinnige uitdrukking.

(Dialoog 2)

Proponent: Het is ieders plicht bij de Tweede-Kamerverkiezingen te gaan stemmen.

Opponent: Je hebt gelijk.

Deze dialoog illustreert een schijnovereenstemming als de proponent wil beweren dat stemmen een *wettelijke* plicht is, terwijl de opponent slechts de intentie heeft toe te geven dat stemmen een *sociale* plicht vormt.

Het geval van een *concessie met uiteenlopende lezingen* lijkt op schijnovereenstemming, maar verschilt doordat de proponent een concessie gebruikt zonder de aanvaardbaarheid van die concessie voor zijn rekening te nemen.

(Dialoog 3)

Opponent: Ik geef toe dat stemmen ieders plicht is.

Proponent: Stemmen is ieders plicht, zeg je. Ik stem nooit. Dus jij meent dat ik een wetsovertreder ben!

Er is hier sprake van een concessie met uiteenlopende lezingen als de opponent zich alleen bedoelde te binden aan de propositie dat stemmen ieders *sociale* plicht is.

Twee partijen hebben een *schijngeschil*, in een bepaald stadium van de dialoog, als de opponent een bewering van de proponent bekritiseert, terwijl de opponent feitelijk instemt met de propositie die de proponent tracht uit te drukken. Ook deze situatie kan het gevolg zijn van actieve dubbelzinnigheid.

(Dialoog 4)

Proponent: Het is ieders plicht bij de Tweede-Kamerverkiezingen te gaan stemmen.

Opponent: Dat klopt niet.

Deze dialoog illustreert een schijngeschil als de proponent beweert dat stemmen een *sociale* plicht is, terwijl de opponent ontkent dat stemmen een *wettelijke* plicht vormt. Om het huidige artikel eenvoudig te houden bespreek ik verder alleen schijngeschil en schijnovereenstemming: wat over schijnovereenstemming gezegd zal worden is ook van toepassing op, of eenvoudig toepasbaar te maken op concessies met uiteenlopende lezingen.

Zowel de schijnovereenstemming als het schijngeschil heeft negatieve gevolgen voor één van de partijen in de discussie. De partij in de rol van opponent probeert zijn kritische positie ten opzichte van het lokale standpunt te handhaven en de proponent ertoe te bewegen de verdediging van het lokale standpunt te staken. Een schijnovereenstemming vormt in dat licht een gemiste kans om een bewering van de proponent kritisch te toetsen. Een schijngeschil daarentegen is een voordeeltje: het stelt de opponent in staat de proponent een concessie te onthouden, hoewel er geen sprake is van een substantieel meningsverschil. De partij in de rol van proponent probeert de opponent van het lokale standpunt te overtuigen. Een schijnovereenstemming is een buitenkans: de opponent geeft toe, terwijl hij kri-

Jezelf benadelen met dubbelzinnig taalgebruik

tisch had kunnen zijn. Een schijngeschil is ongunstig: hoewel onverdiend kan de opponent zijn kritische positie handhaven.

Tabel 1. Mogelijke gevolgen van actieve dubbelzinnigheid

	gevolgen voor de kansen van de opponent:	gevolgen voor de kansen van de proponent:
schijnovereenstemming:	ongunstig	gunstig
schijngeschil:	gunstig	ongunstig

In al deze gevallen is er een gedupeerde partij. Bovendien wordt die partij niet benadeeld als gevolg van de kracht van een argument of de merites van een kritische zet. Integendeel, de dubbelzinnige formulering dekt informatie toe die voor de discussie relevant is, te weten de lezing die de spreker of schrijver bedoeld had.

6. Discussiëren naar aanleiding van schijnovereenstemming en schijngeschil

Stel, Anna verdedigt het hoofdstandpunt dat het een goede zaak is dat ze gaat stemmen. Zij is derhalve de protagonist in de discussie, en proponent van het hoofdstandpunt. Bob vraagt zich af of Anna wel moet gaan stemmen. Hij is de antagonist in de discussie en de opponent van Anna's standpunt. Anna geeft als argument: 'Ik ben verplicht te gaan stemmen.' Bob geeft dit vervolgens toe. Maar in een later stadium van de discussie vermoedt Bob dat Anna doelde op wettelijke plichten, terwijl hij slechts wilde toegeven dat stemmen een sociale plicht is.

Aangezien Anna's woordkeuze Bobs positie schaadt is het opportuun, en in overeenstemming met de taakverdeling in een kritische discussie, om Anna's woordkeuze aan de kaak te stellen. Als Bob dat doet zegt hij iets over een discussiezet van Anna. We kunnen Bobs kritiek daarom beschouwen als de eerste zet in een *metadiscussie*, een discussie *over* een onderdeel van de tot dan toe gevoerde discussie.

(Dialogoog 5)

Anna: Ik ga stemmen, want dat is verplicht.

Bob: Dat is zo.

...

Bob: De term *verplicht* is actief dubbelzinnig en kan verwijzen naar wettelijke en sociale plichten. Ik bedoelde slechts toe te geven dat stemmen een sociale plicht vormt. Wees preciezer!

Vervolgens past het binnen Anna's individuele opdracht om deze kritiek te toetsen op aanvaardbaarheid. Als Anna dat doet wordt Bob de proponent van het standpunt dat Anna een bepaalde actief dubbelzinnige formulering heeft gebruikt, en zijn de rollen van opponent en proponent gewisseld. Aangezien Anna en Bob ook in deze metadiscussie hun individuele doelen als protagonist dan wel antagonist proberen te bereiken vormt de rolwisseling een rolwisseling in eigenlijke zin.

Laten we nu een andere dialoog bekijken.

(Dialoog 6)

Anna: Ik ga stemmen, want dat is verplicht.

Bob: Hoezo is dat verplicht?

Ervan uitgaande dat Anna bedoelt te zeggen dat stemmen tot haar sociale plichten behoort, en dat Bob het hier mee eens is maar meende dat Anna sprak over een wettelijke verplichting, is er sprake van een schijngeschil.

Anna is verantwoordelijk voor de keuze van de term *verplicht* en voor het gebruik dat ze ervan maakt. Anna is echter ook degene die schade ondervindt van deze actieve dubbelzinnigheid. Aangezien Bob profiteert van Anna's woordkeuze zal hij de kwestie niet aan de orde stellen (tenzij dat gebeurt in het kader van wederzijdse hulp). Het behoort primair tot Anna's taak om in een dergelijke situatie de discussie weer op de rails te krijgen. Zij zelf zal het defect in haar formulering te berde moeten brengen en een zet moeten doen in een *metadialoog*.

(Dialoog 7)

Anna: Ik ga stemmen, want stemmen is verplicht.

Bob: Hoezo is dat verplicht?

Anna: Er is vermoedelijk sprake van een schijngeschil: ik bedoelde te zeggen dat stemmen onze *sociale plicht* is.

Anders dan in het geval van schijnovereenstemming is het nu aan Anna, niet aan Bob, om de actief dubbelzinnige uitdrukking aan de orde te stellen. De reden is dat ze zichzelf, en niet haar tegenstrever, met deze woordkeuze benadeelt. De keuze van het woord *verplicht* bleek strategisch zwak te zijn. Het is van belang erop te wijzen dat ze zichzelf benadeelt, juist doordat Bob de actieve dubbelzinnigheid niet opmerkt, of althans niet aan de orde stelt.⁴

7. Is het gebruik van een actieve dubbelzinnigheid altijd drogredelijk?

Vanuit het dialectische perspectief maakt het veel uit of een actief dubbelzinnige uitdrukking, gebruikt door degene die op dat moment de proponent is, leidt tot schijnovereenstemming of tot een schijngeschil. In het eerste geval is het aan de opponent om de kritische discussie weer op de rails te krijgen, in het andere geval is het juist aan de proponent. Is er in beide gevallen sprake geweest van een drogredelijke dubbelzinnigheid, of kunnen we alleen spreken van een dubbelzinnigheidsdrogreden, begaan door de proponent, als de opponent de dupe is van de woordkeuze van de proponent?

We zouden het begaan van een drogreden gelijk kunnen stellen aan het blokkeren of bemoeilijken van het oplossingsproces, waarbij we 'oplossing' begrijpen in de *sterkere* betekenis. Of met de actieve dubbelzinnigheid nu de eigen positie of die van de andere partij wordt verzwakt, in beide gevallen wordt het oplossingsproces, in sterke zin, bemoeilijkt, en in beide gevallen kunnen we dus zeggen dat de proponent een dubbelzinnigheidsdrogre-

den begaat. In dialoog 6-7 benadeelt Anna zichzelf met de keuze voor het woord ‘verplicht’, en volgens deze benadering begaat ze daarmee een drogreden.

Een nadeel van deze mogelijke keuze is dat drogredenen niet altijd corresponderen met overtredingen van discussieregels die een partij verbieden de andere partij op een onheuse wijze te hinderen. Bovendien doen deze keuze geen recht aan een connotatie van de term *drogreden*: het doet vreemd aan om te zeggen Bob kan profiteren van een drogreden begaan door Anna, juist door de drogreden *niet* aan de kaak te stellen.

Anderzijds zouden we drogredenen ook kunnen begrijpen als het blokkeren of bemoeilijken van het oplossingsproces in de *zwakkere* zin van het woord. Drogredenen corresponderen in dat geval wel met overtredingen van discussieregels. Dan impliceert een drogreden die wordt begaan door de proponent dat de opponent wordt benadeeld: een zet heet alleen drogredelijk als het de andere partij op een onheuse wijze hindert bij het uitvoeren van de individuele taken. Volgens deze benadering moeten we oordelen dat Anna’s woordkeuze in dialoog 6-7 vanuit strategisch oogpunt weliswaar zwak is, maar geen drogreden vormt. Volgens beide benaderingen begaat Anna een drogreden in dialoog 5.

Het voordeel van de laatste benadering is dat drogredenen corresponderen met overtredingen van de discussieregels van het besproken type. Deze benadering stemt derhalve het best overeen met de pragma-dialectische methode om drogredenen te benaderen als regelovertrekkingen. Bovendien kan het onderscheid tussen een strategisch zwakke discussiezet en een drogredelijke discussiezet uitgelegd worden aan de hand van de dialectische taakverdeling: het behoort tot de dialectische taakverdeling van de kritische discussie dat je drogredenen aanwijst bij anderen en dat je strategische misstappen corrigeert van jezelf:⁵ in dialoog 5 geeft Bob een drogredenkritiek, terwijl Anna in dialoog 7 een strategische correctie uitvoert.

Gezien deze afweging bepleit ik de laatste benadering: een drogreden moet geanalyseerd worden als een overtreding van een discussieregel die het de discussianten niet toestaat elkaar op een onheuse wijze voor de voeten te lopen bij het uitvoeren van de dialectische taken. Deze keuze noopt wel tot een aanpassing van de formulering van bestaande discussieregels die het gebruik van actieve dubbelzinnigheid betreffen.

8. De eenduidigheidsregel

In overeenstemming met de conclusie van paragraaf 7 kunnen we een drogreden opvatten als een manier om de tegenstander op een niet-argumentatieve manier te dwarsbomen bij de uitvoering van zijn of haar dialectische taken. Omdat een proponent in sommige situaties zichzelf benadeelt met een actieve dubbelzinnigheid (hetzelfde geldt overigens voor de opponent) dienen de regels niet iedere actieve dubbelzinnigheid als ontoelaatbaar uit te sluiten.

Onlangs heb ik het volgende voorstel gedaan voor een *eenduidigheidsregel*: ‘het is in een kritische discussie niet toegestaan actief dubbelzinnige uitdrukkingen te gebruiken’ (Van Laar, 2003, p.147). Deze regel vormt, gezien de gekozen definitie van de term *actieve dubbelzinnigheid*, een precisering van het door mij gecursiveerde deel van regel 10 uit het pragma-dialectische stelsel van discussieregels: ‘*A party must not use formulations that are insufficiently clear or confusingly ambiguous and he must interpret the other party’s formulations as carefully and accurately as possible*’ (Van Eemeren & Grootendorst, 1992, p.196).

Willen we de dubbelzinnigheidsdrogreden kunnen analyseren als een overtreding van de eenduidigheidsregel dan zal de eenduidigheidsregel op de volgende wijze aangepast moeten worden: ‘het is in een kritische discussie niet toegestaan de andere partij te benadelen door het gebruik van actief dubbelzinnige uitdrukkingen.’ Anna, in dialoog 6-7, slaat een flater, maar overtreedt niet de eenduidigheidsregel en begaat dus geen drogreden. In de context van dialoog 5 echter overtreedt Anna de eenduidigheidsregel wel.

Het is overigens zinvol om een regel van dit type niet zozeer op te vatten als een regel die het concept van een kritische discussie mede *constitueert* en *definieert*, maar als een regel die een *regulatief* ideaal voor het kritisch discussiëren uitdrukt, en die daarmee een *regulatieve* regel voor kritische discussie vormt. Zoals een *argumentatieve discussie* opgevat kan worden als een gezamenlijke poging een kritische discussie te construeren, zo kan een *kritische discussie* beschouwd worden als een *systematische poging* een dialoog te construeren waarin de regulatieve idealen verwezenlijkt zijn (en waarin derhalve geen enkele problematische dubbelzinnigheid te vinden valt).

Als we de eenduidigheidsregel als een regulatieve regel opvatten kunnen we de notie van een kritische discussie op zo definiëren dat discussianten binnen één en dezelfde kritische discussie een bepaalde kwestie kunnen uitzoeken, alsmede een metadiscussie kunnen voeren over een vermeende dubbelzinnigheidsdrogreden begaan tijdens dat gezamenlijke onderzoek (zie voor een coherent stelsel van regels waarmee een dubbelzinnigheidsdrogreden op een redelijke manier bediscussieerd kan worden: Van Laar, 2003, hoofdstuk 7).

Als men een actieve dubbelzinnigheid gebruikt die de andere partij benadeelt begaat men een drogreden in de zin van een overtreding van een regulatieve regel voor kritische discussie. Slechts in speciale gevallen, namelijk die waarin de dubbelzinnigheid al eerder aan de orde is gesteld, vormt het gebruik van een actieve dubbelzinnigheid een overtreding van een constitutieve discussieregel en valt het geheel buiten hetgeen nog een kritische discussie genoemd kan worden.

9. Conclusie

Het gebruik van problematisch of actief dubbelzinnige uitdrukkingen gaat vaak ten koste van de andere partij, maar in sommige situaties dupeert de spreker zichzelf. Er bestaan goede redenen om drogredenen te analyseren als bijdragen aan de discussie waarmee de andere partij wordt benadeeld. Dus in sommige situaties is het hanteren van een actief dubbelzinnige uitdrukking drogredelijk, maar in andere niet. In de laatste gevallen is het zinvol om de keuze voor een dergelijke uitdrukking te beschouwen als een strategische misstap, die gecorrigeerd dient te worden door degene die de misstap begaat.

Ten minste één regel voor kritische discussie, zowel de door mij geformuleerde eenduidigheidsregel als de pragma-dialectische taalgebruiksregel, is tot nog toe zo geformuleerd geweest dat een discussiant, door die regel te overtreden, zichzelf kan benadelen en de andere partij kan bevoordelen. Mede om een nauw verband te behouden tussen drogredenen en overtredingen van discussieregels stel ik voor de formulering van de eenduidigheidsregel aan te passen: ‘het is in een kritische discussie niet toegestaan de andere partij te benadelen door het gebruik van actief dubbelzinnige uitdrukkingen.’

Mogelijkerwijs zijn er andere regels voor kritische discussie waarvoor geldt dat ze overtreden kunnen worden op een manier die slechts schade toebrengt aan de eigen positie in

Jezelf benadelen met dubbelzinnig taalgebruik

het geval de overtreding onopgemerkt blijft. Dit is echter niet op voorhand duidelijk en vergt een nadere studie.

Noten

- 1 Ik bedank Erik Krabbe, Jean Wagemans en de referenten van dit tijdschrift voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.
- 2 Uitdrukking U_1 is preciezer dan uitdrukking U_2 in context C dan en slechts dan als alle betekenissen van U_1 in C worden uitgedrukt door U_2 in C maar andersom niet (vgl. Naess 1953, 56).
- 3 Daarnaast kan het gevolg zijn dat een proponent een *equivocatio*-drogreden begaat (Van Laar 2003, 79-82).
- 4 Wat hier wordt aangetoond voor de proponent geldt ook voor de opponent. De opponent kan een uitdrukking invoeren die actief dubbelzinnig is, en in dat geval kan het gebruik van die uitdrukking zowel gunstig als ongunstig voor de opponent uitvallen (zie Van Laar 2003: hoofdstuk 7).
- 5 Een schijnbare uitzondering doet zich voor als een en dezelfde persoon alle rollen op zich neemt, en op die manier met zichzelf een kritische discussie voert. Maar zelfs in dat geval veronderstelt een drogredenkritiek dat de antagonist een verwijt maakt aan het adres van de protagonist, of andersom.

Bibliografie

- Barth, E.M. & Krabbe, E.C.W.** (1982). *From axiom to dialogue: A philosophical study of logics and argumentation*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Eemeren, F.H. Van & Grootendorst, R.** (1984). *Speech acts in argumentative discussions directed towards solving conflicts of opinion*. Dordrecht: Foris.
- Eemeren, F.H. Van & Grootendorst, R.** (1992). *Argumentation, communication and fallacies: A pragma-dialectical perspective*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eemeren, F.H. Van & Grootendorst, R.** (2000). *Kritische discussie*. Amsterdam: Sic Sat, Boom.
- Krabbe, E.C.W.** (2000). Dialectische en retorische strategieën. R. Neutelings, N. Ummelen & A. Maes (Red.) *Over de grenzen van de taalbeheersing: Bijdragen over taal, tekst en communicatie gepresenteerd op het VIOT-congres van december 1999 aan de Technische Universiteit Delft*. (pp.285-296). Den Haag: Sdu.
- Laar, J.A. Van** (2003). *The dialectic of ambiguity: A contribution to the study of argumentation*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Naess, A.** (1953). *Interpretation and preciseness: A contribution to the theory of communication*. Oslo: Dybwad.
- Walton, D.N. & Krabbe, E.C.W.** (1995). *Commitment in dialogue: Basic concepts of interpersonal reasoning*. New York: State University of New York.

Argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen en een redelijke wetstoepassing

1. Inleiding

In hun beslissing gebruiken rechters vaak argumentatie waarin zij wijzen op de gevolgen van toepassing van een rechtsregel in het concrete geval. In de rechtstheorie wordt een verwijzing naar de gevolgen van de beslissing in principe als een deugdelijke manier van argumenteren gezien. Er is echter een bepaalde vorm van argumentatie op basis van gevolgen die tegenwoordig steeds vaker gebruikt wordt maar die wel omstreden is. Bij deze vorm van argumentatie doet de rechter een beroep op een ‘redelijke wetstoepassing’ ter verdediging van de beslissing om een regel in een concreet geval op grond van de onaanvaardbare gevolgen niet strikt toe te passen.

In de volgende zaak maakt de Hoge Raad gebruik van zo’n redelijke wetstoepassing. Hij pleit ervoor het toepassingsbereik van de regel uit te breiden om zo een onaanvaardbaar resultaat te voorkomen. In deze zaak heeft de man een kind verwekt maar overlijdt hij zo kort na de verwekking van het kind dat hij niet op de hoogte kan zijn van de zwangerschap. Op grond van artikel 1:215 van het Burgerlijk Wetboek is erkenning na overlijden van de man mogelijk als de man kennis draagt van de zwangerschap en voornemens was de moeder te huwen. De moeder vraagt de Hoge Raad de man toch als wettige vader van het kind te erkennen hoewel de wet dit strikt genomen niet mogelijk maakt omdat kennis van de zwangerschap vereist is. De Hoge Raad beslist in deze zaak het volgende:

Samenvatting

In deze bijdrage wordt een instrumentarium ontwikkeld voor de analyse en beoordeling van juridische argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen waarbij een beroep wordt gedaan op een redelijke wetstoepassing. Eerst wordt vanuit een rechtstheoretische perspectief ingegaan op de vraag wat deze vorm van argumentatie precies inhoudt en welke eisen eraan gesteld kunnen worden. Vervolgens wordt op basis van een pragma-dialectische reconstructie van dergelijke argumentatie als een complexe vorm van argumentatie een model ontwikkeld voor de analyse en beoordeling. Ten slotte wordt het model gebruikt voor een exemplarische analyse en beoordeling.

(...) Strikte toepassing van dit vereiste zou in een geval als het onderhavige leiden tot een onaanvaardbaar resultaat, dat de wetgever kennelijk niet voor ogen heeft gehad: aan het kind wordt de staat van wettig kind onthouden op grond van de enkele omstandigheid dat de vader zo kort na de verwekking is overleden dat hij de zwangerschap niet kon kennen. De strekking van de bepaling – wettiging van een nog niet erkend kind mogelijk te maken in gevallen waarin een voorgenomen huwelijk geen doorgang kan vinden door overlijden van de vader – noopt niet tot aanvaarding van dit resultaat. *Een redelijke wetstoepassing brengt dan ook mede* (curs. E.F.) dat de hier bij de verhoren gebleken feiten voldoende zijn, te weten dat de vader de wens had om een kind bij de moeder te verwekken en dat de moeder de vader in kennis zou hebben gesteld van haar zwangerschap zodra dit mogelijk zou zijn geweest. (Hoge Raad 3 december 1992, NJ 1993, 731).

De Hoge Raad betoogt dat de rechtsregel in dit geval niet strikt moet worden toegepast, omdat strikte toepassing het onaanvaardbare gevolg zou hebben dat het kind de status van wettig kind wordt onthouden, wat strijdig zou zijn met het doel van de regel. Een redelijke wetstoepassing houdt volgens de Hoge Raad in dat de regel zo moet worden toegepast dat een resultaat bereikt wordt dat in overeenstemming is met de bedoeling van de wetgever, namelijk wettiging van een nog niet erkend kind mogelijk te maken in een situatie waarin een voorgenomen huwelijk niet plaats kan vinden door overlijden van de vader.

Volgens sommige juridische auteurs is dergelijke argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen gebaseerd op een redelijke wetstoepassing een minder geslaagde vorm van argumentatie omdat de rechter achter de ‘redelijkheid’ vaak overwegingen verbergt die hij eigenlijk zou moeten vermelden.¹ Zij beschouwen het als een vorm van ‘verhullend argumenteren’ waarbij de eigenlijke gronden voor de beslissing verborgen blijven. Anderen zijn van mening dat dergelijke argumentatie aanvaardbaar kan zijn als hij maar aangevuld of ondersteund wordt door andere argumenten.²

Omdat deze vorm van argumentatie veel gebruikt wordt maar toch omstreden is, is het interessant om eens preciezer te onderzoeken hoe de argumentatie eruit zou moeten zien om een deugdelijke rechtvaardiging van een juridische beslissing te kunnen vormen. Noch in de internationale rechtstheoretische literatuur, noch in de Nederlandse rechtswetenschappelijke literatuur waarin deze vorm van argumentatie wordt besproken wordt echter duidelijk aangegeven wat argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen, al dan niet in de context van een redelijke wetstoepassing, precies inhoudt en onder welke voorwaarden dergelijke argumentatie deugdelijk zou kunnen zijn. In deze bijdrage probeer ik meer duidelijkheid te verschaffen over de functie en de inhoud van dergelijke argumentatie. Het doel is een instrumentarium te ontwikkelen voor de reconstructie van dit type argumentatie dat gebruikt kan worden bij de analyse en beoordeling.

Hierbij ga ik als volgt te werk. Eerst bespreek ik in (2) rechtstheoretische inzichten over argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen als een specifieke vorm van teleologische argumentatie waarbij een beroep wordt gedaan op de bedoeling van een rationele wetgever. Op basis van deze bespreking ontwikkel ik in (3) een pragma-dialectisch model waarin wordt gespecificeerd hoe deze argumentatie er in volledig expliciete vorm uit zou moeten zien en welke kritische vragen in het kader van de beoordeling beantwoord moeten worden. Dit model kan als basis dienen voor de analyse en beoordeling. Daarna

geef ik in (4) een exemplarische analyse en beoordeling van twee voorbeelden van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen met gebruikmaking van dit pragma-dialectische instrumentarium.

2. Argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen als een specifieke vorm van teleologische argumentatie

In de rechtstheorie wordt argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen, ook wel aangeduid als een 'argument from unacceptability' of een '*reductio ad absurdum*', opgevat als een specifieke vorm van teleologische argumentatie.³ Bij teleologische argumentatie wordt een bepaalde interpretatie van een rechtsregel verdedigd of afgewezen omdat toepassing wel of niet in overeenstemming zou zijn met het doel van de regel. Bij argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen stelt de rechter dat toepassing in een concreet geval onwenselijk is omdat toepassing gevolgen zou hebben die niet in overeenstemming zijn met het objectieve doel van de regel. Het objectieve doel van de regel is de gereconstrueerde bedoeling van een rationele wetgever die verondersteld wordt te willen dat de resultaten van toepassing van een regel redelijk zijn.⁴ Bij argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen wordt gesteld dat de wetgever, als hij aan het concrete geval had gedacht, een uitzondering zou hebben gemaakt omdat de gevolgen onverenigbaar zijn met het doel van de regel en dus als onaanvaardbaar of onredelijk beschouwd kunnen worden. Wanneer de onaanvaardbare gevolgen expliciet worden verbonden met een rechtvaardige of redelijke toepassing spreekt men wel van een 'argument from justice'.⁵

Volgens Bankowski en MacCormick (1991:370) kan teleologische argumentatie drie verschillende functies vervullen. In de eerste plaats kan het gebruikt worden als eerste-orde argumentatie te verdediging van een bepaalde interpretatie. In de tweede plaats kan het gebruikt worden als tweede-orde argumentatie ter verdediging van de afweging van verschillende interpretaties. Ten derde kan het dienen als 'cancelling argument' dat de rechter gebruikt om de rechtvaardigingskracht van een ander argument op te heffen. In deze opvatting zou argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen als specifieke vorm van objectief-teleologische argumentatie dus een zelfstandige verdediging van een beslissing kunnen vormen of een argument ter verdediging van een bepaalde keuze tussen twee of meer argumenten.

Hoewel in de rechtstheorie aandacht wordt besteed aan de functie van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen als middel om een bepaalde interpretatie af te wijzen en een alternatieve interpretatie te verdedigen, wordt geen aandacht besteed aan de vraag hoe dergelijke argumentatie er in het ideale geval uit zou moeten zien.

De enige juridische auteur die een beschrijving geeft van de structuur en inhoud van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen is de Duitse rechtstheoreticus Alexy. Alexy (1978:345-346) geeft een logische reconstructie van wat hij het *Unträglichkeitsargument* noemt:⁶

- (J.17) premisse 1: Interpretatie R' van regel R zou leiden tot toestand Z (R' 6 Z)
 premisse 2: Toestand Z moet worden verboden (O -Z)
 conclusie: Interpretatie R' is onaanvaardbaar (-R')

Argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen en een redelijke wetstoepassing

Alexy (1978:345) vat dit *Unträglichkeitsargument* op als een specifieke vorm van objectief-teleologische argumentatie. Aan objectief-teleologische argumentatie ligt volgens Alexy het algemene argumentatieschema voor doel-middel argumentatie ten grondslag. Alexy geeft zelf echter niet aan hoe argumentatie op onaanvaardbare gevolgen vertaald kan worden in termen van het schema van doel-middel argumentatie.

Wanneer argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen wordt opgevat als een specifieke vorm van objectief teleologische argumentatie zou deze argumentatie, uitgaande van het schema van Alexy, naar mijn mening een complexe argumentatie vormen die bestaat uit een combinatie van de volgende twee argumentaties:

- premissie 1: Interpretatie R' van regel R leidt tot het gevolg Y
- premissie 2: Het gevolg Y is onaanvaardbaar
- premissie 3: Als interpretatie R' leidt tot het gevolg Y en het gevolg Y is onaanvaardbaar, dan is interpretatie R' onaanvaardbaar
- conclusie: Interpretatie R' van regel R is onaanvaardbaar

De onaanvaardbaarheid van Y kan als volgt verdedigd worden:

- premissie 1: Het gevolg Y leidt niet tot het verwezenlijken van doel D en is dus in strijd met doel D
- premissie 2: Doel D is een rationeel doel dat objectief wordt voorgeschreven door het geldende rechtssysteem
- premissie 3: Als doel D een rationeel doel is dat objectief wordt voorgeschreven door het geldende rechtssysteem, en het gevolg Y in strijd is met doel D, dan is het gevolg Y onaanvaardbaar
- conclusie: Het gevolg Y is onaanvaardbaar

De bedoeling van een rationele wetgever is hier geformuleerd als premisse 2 waarin wordt gesteld dat doel D een rationeel doel is dat objectief wordt voorgeschreven door het geldende rechtssysteem. Deze reconstructie laat zien dat argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen in een volledig expliciete vorm een complexe vorm van argumentatie is. In paragraaf 3 zal ik aangeven hoe de samenhang tussen de onderdelen van deze complexe argumentatie op een adequate manier gereconstrueerd kan worden.

De vraag naar de aanvaardbaarheid van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen kan vanuit een rechtstheoretisch perspectief worden beantwoord op basis van de hiërarchie van interpretatiemethoden. In een internationaal onderzoeksproject naar interpretatieve argumenten in 22 landen geven MacCormick en Summers (1991) een beschrijving van de hiërarchie van interpretatieve argumenten die in de meeste landen gevolgd wordt.

Een beroep op onaanvaardbare gevolgen waarbij een beroep wordt gedaan op de objectieve bedoeling van een rationele wetgever wordt door hen gerekend tot de categorie van de teleologisch/evaluatieve argumenten, dat wil zeggen argumenten waarin een beroep wordt gedaan op de gereconstrueerde bedoeling van een rationele wetgever.⁷ Dergelijke argumenten zijn op grond van deze hiërarchie aanvaardbaar op voorwaarde dat duidelijk wordt gemaakt waarom linguïstische argumenten (waarin verwezen wordt naar de beteke-

nis van de door de wetgever gebruikte termen) of systematische argumenten (waarbij wordt verwezen naar samenhang met andere regels) geen aanvaardbare oplossing bieden.

De ratio van deze hiërarchie is dat vanuit het perspectief van de rechtszekerheid die interpretatie de voorkeur verdient die het dichtst blijft bij de expliciete woorden en bedoeling van de historische wetgever. Teleologisch/evaluatieve argumenten waarbij een beroep wordt gedaan op de gereconstrueerde doelen van de wetgever komen pas in aanmerking als de andere argumenten geen bevredigende oplossing bieden.

Als een rechter een beroep doet op het feit dat de gevolgen in het concrete geval in strijd zouden zijn met de objectieve bedoeling van een rationele wetgever, de *ratio legis*, zal hij volgens deze hiërarchie in de eerste plaats moeten verantwoorden waarom de andere interpretaties in het concrete geval geen bevredigende oplossing bieden en zal hij in de tweede plaats moeten aangeven wat de bedoeling van een rationele wetgever precies is en op grond van welke doelen, beginselen en waarden deze rationele bedoeling gereconstrueerd kan worden.

Op basis van de hiervoor besproken hiërarchie brengt de keuze om een regel in een concreet geval op grond van de onaanvaardbare gevolgen niet strikt toe te passen voor de rechter een extra zware verdedigingsplicht mee. Vanuit het perspectief van de hiërarchie van interpretatiemethoden moet hij verantwoorden waarom een linguïstische en een systematische interpretatie geen bevredigende oplossing bieden. Dit kan hij doen door aan te geven dat de gevolgen van een dergelijke interpretatie in het concrete geval onaanvaardbaar zijn. Ter verdediging hiervan zal hij moeten aangeven dat zij strijdig zijn met de bedoelingen van een rationele wetgever. En ter verdediging daarvan zal hij moeten verwijzen naar de doelen, principes en waarden die aan het (betreffende deel van het) rechtssysteem ten grondslag liggen.

3. Een pragma-dialectische reconstructie van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen bij een redelijke wetstoepassing

In de vorige paragraaf heb ik aangegeven wat de functie is van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen als een specifieke vorm van objectief-teleologische argumentatie en wat de inhoud is van de argumentatie. Ook heb ik aangegeven hoe de eisen die voor dergelijke argumentatie uit de hiërarchie van interpretatiemethoden voortvloeien vertaald kunnen worden in termen van de verdedigingsplicht van de rechter. In het volgende zal ik vanuit een pragma-dialectisch perspectief aangeven hoe argumentatie op basis van gevolgen op een adequate manier gereconstrueerd kan worden als een vorm van complexe argumentatie. Ik maak duidelijk hoe een complete volledig geëxpliciteerde argumentatie eruit ziet en hoe de onderdelen van de argumentatie samenhangen. Op basis van deze reconstructie zal ik duidelijk maken onder welke voorwaarden argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen in de context van een redelijke wetstoepassing als deugdelijk beschouwd kan worden.

De rechter moet zijn beslissing om de regel in het concrete geval niet strikt toe te passen op het eerste niveau verdedigen met *hoofdargumentatie* die gekarakteriseerd kan worden als

Argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen en een redelijke wetstoepassing

de negatieve variant van *pragmatische argumentatie* (dat wil zeggen argumentatie waarbij een bepaalde handelwijze wordt aanbevolen of afgeraden op grond van de gevolgen ervan):⁸

Standpunt	1	In dit concrete geval moet regel R niet strikt worden toegepast
Want:	1.1a	In dit concrete geval leidt een strikte toepassing tot Y
en	1.1b	Y is onaanvaardbaar
	1.1a-1.1b'	Als Y onaanvaardbaar is, en strikte toepassing van R in dit concrete geval zou leiden tot Y, dan moet R niet strikt worden toegepast

Ter verdediging van het argument 1.1b, dat Y (vanuit een juridisch perspectief) onaanvaardbaar is, moet volgens de rechtstheoretische inzichten bij dit soort argumentatie worden verwezen naar de gereconstrueerde objectieve bedoeling van een rationele wetgever. Deze argumentatie op het niveau van de *subargumentatie* kan vanuit een pragma-dialectisch perspectief als volgt gereconstrueerd worden:⁹

Substandpunt:	1.1b	Y is onaanvaardbaar
Want:	1.1b.1a	Y is strijdig met doel D
	1.1b.1b	Doel D is een rationeel doel dat objectief wordt voorgeschreven door het geldende rechtssysteem
	1.1b.1a-1.1b.1b'	Als doel D een rationeel doel is dat objectief wordt voorgeschreven door het geldende rechtssysteem, en Y strijdig is met dit doel D, dan is Y onaanvaardbaar

Ter ondersteuning van het argument 1.1b.1b kan vervolgens het volgende argument op het niveau van de *subsubargumentatie* worden gereconstrueerd:

1.1b.1b.1	Doel D ligt ten grondslag aan de volgende regels, principes en waarden van het geldende rechtssysteem (.....)
-----------	---

Deze reconstructie laat zien dat een volledig expliciete argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen bij een redelijke wetstoepassing in het ideale geval bestaat uit drie niveaus van onderschikkende argumentatie.

Als een rechter op grond van de onaanvaardbare gevolgen beslist dat de regel niet strikt moet worden toegepast beslist hij vaak ook tegelijkertijd dat de regel wel in een andere ruimere interpretatie moet worden toegepast. Die ruimere interpretatie verdedigt hij dan met objectief-teleologische argumentatie waarin hij betoogt dat die ruime interpretatie in overeenstemming is met de objectieve bedoeling van een rationele wetgever. In de reconstructie wordt de argumentatie dan complexer omdat de rechter zowel het negatieve standpunt inneemt dat de regel niet in een beperkte strikte betekenis R' moet worden toegepast en het positieve standpunt dat hij wel in een andere ruimere betekenis R'' moet worden opgevat.

Het complexe standpunt dat bestaat uit een afwijzing van R' en een keuze voor R'' wordt verdedigd met een complexe nevenschikkende argumentatie die is samengesteld uit een combinatie van een verdediging van de afwijzing van R' en een verdediging van een keuze voor R'':

Standpunt	1	In dit concrete geval moet regel R niet worden toegepast in de strik- te betekenis R' maar in de ruime betekenis R''
Want:	1.1a	In dit concrete geval leidt toepassing in interpretatie R' tot Y'
en	1.1b	Y' is onaanvaardbaar
en	1.1c	In dit concrete geval leidt toepassing in interpretatie R'' tot Y''
en	1.1d	Y'' is aanvaardbaar

De argumentaties dienen elk weer verdedigd te worden. De onaanvaardbaarheid van Y' zal verdedigd moeten worden met de hierboven beschreven keten van onderschikkende argumentatie, de aanvaardbaarheid van Y'' met de positieve variant van deze keten waarbij erop wordt gewezen dat Y'' in overeenstemming is met het doel van de regel.

Om de argumentatie compleet te maken moet de afweging van de twee interpretaties op basis van de bedoeling van een rationele wetgever als complementarend argument worden geëxpliciteerd:

Als strikte toepassing van R (R') zou leiden tot Y' dat onaanvaardbaar is omdat het in strijd is met het doel van de regel, en als ruime toepassing van R (R'') zou leiden tot Y'' dat aanvaardbaar is omdat het verenigbaar is met het doel van de regel, dan is toepassing van R in de ruime zin R'' te verkiezen boven toepassing in de strikte zin van R'

Deze reconstructie laat zien dat argumentatie met een beroep op onaanvaardbare gevolgen bij een redelijke wetstoepassing gereconstrueerd kan worden als een complexe vorm van argumentatie die in de meest eenvoudige vorm bestaat uit een keten van onderschikkende argumentaties. De reconstructie laat ook zien dat als naast een afwijzing van een toepassing in strikte zin wordt voorgesteld om de regel in ruime zin toe te passen, en er dus sprake is van twee tegengestelde standpunten, op het hoofdniveau nevenschikkende argumentatie bestaande uit twee pragmatische argumentaties gereconstrueerd moet worden. De reconstructie maakt ook duidelijk dat deze twee argumentaties (die elk weer ondersteund moeten worden met een keten van onderschikkende argumentaties) moeten worden afgewogen op basis van verenigbaarheid met de bedoeling van een rationele wetgever die geen resultaat wil dat strijdig is met het doel van de regel.

De ratio voor de complexiteit van de onderschikkende argumentatie kan vanuit een pragma-dialectisch perspectief verklaard worden op grond van de verdedigingsplicht die de rechter heeft ten aanzien van het beantwoorden van de kritische vragen die bij pragmatische argumentatie gesteld kunnen worden. In Feteris (1997, 2004) heb ik aangegeven welke verschillende soorten kritische vragen bij pragmatische argumentatie in het recht relevant zijn.

De complexiteit van de onderschikkende argumentatie die ik hierboven gereconstrueerd heb, heeft te maken met de verplichting van de rechter antwoord te geven op de kritische vraag bij het argument 1.1b waarom de gevolgen Y' onaanvaardbaar zijn.¹⁰ Zoals ik in (2) beargumenteerd heb, is de rechter op grond van de rechtstheoretische inzichten verplicht aan te geven waarom de gevolgen van toepassing van R in de strikte zin van R'

Argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen en een redelijke wetstoepassing

onaanvaardbaar zijn, door aan te geven dat zij strijdig zijn met de objectieve bedoeling van een rationele wetgever en door te specificeren wat die bedoelingen precies zijn. Het antwoord op deze kritische vraag vormt de argumentatie bestaande uit 1.1b.1a en 1.1b.1b. Volgens zal hij antwoord moeten geven op de kritische vraag bij 1.1b.1b door aan te geven op welke doelen, principes en waarden die objectieve bedoeling precies gebaseerd is. Deze argumentatie heb ik gereconstrueerd als 1.1b.1b.1.

De complexiteit van de nevenschikkende argumentatie die ik hierboven gereconstrueerd heb, heeft te maken met de verdedigingsplicht van de rechter wanneer hij een ruime toepassing verkiest boven een strikte toepassing. Hij moet dan zowel verdedigen waarom hij een strikte toepassing afwijst als waarom hij een ruime toepassing preferereert. De extra kritische vraag die hierbij beantwoord moet worden is op welke afweging deze keuze is gebaseerd. Het antwoord op deze kritische vraag is het argument dat ik als (1.1a-1.1b-1.1c-1.1d') heb gereconstrueerd. Dit argument kan eventueel ondersteund worden met argumentatie waarin wordt gewezen op de functie van rechtsregels als instrument om bepaalde juridische en sociale doelen te verwezenlijken.

De pragma-dialectische reconstructie van de twee complexe vormen van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen vormt een model waarin de verschillende onderdelen die juridisch gezien in het ideale geval in volledig expliciete vorm vertegenwoordigd zouden moeten zijn, worden gespecificeerd. Het model maakt duidelijk welke functie de verschillende onderdelen hebben en hoe de samenhang tussen de onderdelen gereconstrueerd moet worden.

Het model biedt een instrument dat gebruikt kan worden bij de analyse en beoordeling. Voor de analyse biedt het een heuristisch hulpmiddel om de elementen van de argumentatie te reconstrueren die relevant zijn in verband met de verdedigingsplicht van de rechter. Het biedt een hulpmiddel om de expliciete elementen een plaats te geven, impliciete elementen te expliciteren en de onderlinge relatie tussen de verschillende elementen duidelijk te maken.

Vanuit het perspectief van de beoordeling maakt het duidelijk welke aspecten van de argumentatie aan kritiek onderworpen moeten worden. Ik heb laten zien dat de onderschikkende argumentatie op het tweede niveau opgevat kan worden als reactie op een kritische vraag bij de argumentatie op het eerste niveau en de argumentatie op het derde niveau als reactie op een kritische vraag bij de argumentatie op het tweede niveau.

4. Een exemplarische analyse van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen met een beroep op een redelijke wetstoepassing

In het volgende maak ik gebruik van het hiervoor ontwikkelde instrumentarium voor een exemplarische analyse van twee uitspraken van de Hoge Raad waarbij beargumenteerd wordt dat een rechtsregel niet strikt moet worden toegepast omdat dat tot onaanvaardbare gevolgen zou leiden. De Hoge Raad pleit ervoor het toepassingsbereik van de regel uit te breiden op basis van de redelijkheid. Het gaat hierbij om twee zaken waarbij de rechter een strikte toepassing afwijst en kiest voor een ruime toepassing om ervoor te zorgen dat de regel wel van toepassing is.

In de twee voorbeelden die ik bespreek gaat het over de erkenning van een kind. In het eerste voorbeeld gaat het om het in de inleiding genoemde geval waarbij de vader was gestorven voordat hij kennis had kunnen nemen van de zwangerschap, in het tweede voorbeeld om een geval waarbij de vader voor de geboorte in coma raakte en kort na de geboorte stierf. De vraag in deze twee zaken is of artikel 1:215 BW van toepassing is:¹¹

art. 1:215 BW:

1. Indien na de erkenning van het kind het voorgenomen huwelijk van zijn ouders door de dood van een van hen onmogelijk is geworden, kunnen aan de Koning brieven van wettiging worden verzocht. Het verzoek kan zowel door de langstlevende ouder als, na diens overlijden, door het kind worden gedaan.
2. Het verzoek om brieven van wettiging kan ook worden gedaan, indien de man die, kennis dragende van haar zwangerschap, voornemens was met de moeder te huwen, voor de geboorte van het kind is overleden zonder het te hebben erkend.

In de eerste zaak is dit artikel strikt genomen niet van toepassing omdat kennis van de zwangerschap vereist is en in het tweede geval niet omdat de vader kort na de geboorte van het kind is overleden. De Hoge Raad beslist in beide gevallen echter dat strikte toepassing onaanvaardbaar zou zijn in het licht van het doel van de regel. Naar de mening van de Hoge Raad brengt een redelijke rechtstoepassing mee dat de regel niet strikt wordt toegepast (wat zou leiden tot een afwijzing van het verzoek tot erkenning) maar op zo'n manier dat aan de voorwaarden is voldaan en het verzoek tot erkenning kan worden gehonoreerd. In de inleiding is de relevante passage uit de uitspraak van de Hoge Raad in de eerste zaak al geciteerd. Hier volgt de relevante passage uit de uitspraak in de tweede zaak:

Het zou evenwel tot een onaanvaardbaar resultaat leiden, dat de wetgever kennelijk niet voor ogen heeft gehad, om op grond hiervan een belemmering tegen inwilliging van het verzoek aanwezig te achten. Aldus zou aan het kind als gevolg van de enkele omstandigheid dat de vader, met wie reeds vanaf enkele dagen vóór de geboorte van het kind ten gevolge van ziekte geen enkel contact meer mogelijk was, enkele dagen na de geboorte van het kind is overleden, de staat van wettig kind wordt onthouden.

De strekking van art. 1:215 lid 2 is wettiging van een nog niet erkend kind mogelijk te maken in gevallen waarin een voorgenomen huwelijk geen doorgang kan vinden door overlijden van de vader. Het strookt hiermee met het hier aanwezige geval op één lijn te stellen met het geval dat de man is overleden vóór de geboorte van het kind.

(HR 21 november 1996, nr. 5186 W, NJ 1997, 422)

De argumentatie van de Hoge Raad houdt in beide gevallen in dat het resultaat van een strikte toepassing (die zou leiden tot een afwijzing van het verzoek) onaanvaardbaar zou zijn in het licht van het doel van de regel. Naar de mening van de Raad impliceert een redelijke wetstoepassing daarom dat het toepassingsbereik van de regel moet worden uitgebreid in overeenstemming met het doel van de regel (wat leidt tot toewijzing van het verzoek).

Argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen en een redelijke wetstoepassing

De argumentatie kan in beide gevallen aan de hand van het model gereconstrueerd worden als een complexe argumentatie. De gereconstrueerde argumentatie ziet er op het *hoofd-niveau* als volgt uit (1 verwijst hierbij naar de eerste zaak en 2 naar de tweede zaak):

Standpunt	1	In dit concrete geval moet regel R van artikel 1:215 lid 2 BW niet worden toegepast in de strikte betekenis R' maar in de ruime betekenis R'', wat inhoudt dat de regel ook van toepassing is in een situatie waarin de vader overlijdt (1) voordat hij kennis heeft kunnen nemen van de zwangerschap en (2) is overleden na de geboorte van het kind
Want:	1.1a	In dit concrete geval leidt strikte toepassing tot gevolg Y', dat het kind de status van wettig kind wordt onthouden wanneer de vader (1) kort na de verwekking of (2) kort na de geboorte overlijdt ¹²
en	1.1b	Het gevolg Y' dat het kind de status van wettig kind wordt onthouden wanneer de vader (1) kort na de verwekking of (2) kort na de geboorte overlijdt, is onaanvaardbaar
en	1.1c	In dit concrete geval leidt ruime toepassing tot Y'', namelijk dat het kind de status van wettig kind krijgt wanneer de vader (1) kort na de verwekking of (2) kort na de geboorte overlijdt
en	1.1d	Het gevolg Y'' is aanvaardbaar
en	1.1a-1.1d'	Als strikte toepassing van R (R') zou leiden tot Y' dat onaanvaardbaar is (omdat het in strijd is met het doel van de regel) en als ruime toepassing van R (R'') zou leiden tot Y'' dat aanvaardbaar is (omdat het in overeenstemming is met het doel van de regel), dan is toepassing van R in de ruime zin R'' te verkiezen boven toepassing in de strikte zin van R'

Op het *subniveau* bestaat de argumentatie uit een verdediging van 1.1b en 1.1d die in principe hetzelfde is:

	1.1b	Het gevolg Y' dat het kind de status van wettig kind wordt onthouden wanneer de vader (1) kort na de verwekking of (2) kort na de geboorte overlijdt, is onaanvaardbaar
want	1.1b.1a	Het gevolg Y' is strijdig met het doel van de regel
en	1.1b.1b	Het doel van de regel is wettiging van een nog niet erkend kind mogelijk te maken in gevallen waarin een voorgenomen huwelijk geen doorgang kan vinden door overlijden van de vader
en	1.1b.1c	Het concrete geval is vergelijkbaar met het geval waarin de man is overleden vóór de geboorte van het kind

en	1.1d	Het gevolg Y” is aanvaardbaar
en	1.1d.1a	Het gevolg Y” is in overeenstemming met het doel van de regel
en	1.1d.1b	Het doel van de regel is wettiging van een nog niet erkend kind mogelijk te maken in gevallen waarin een voorgenomen huwelijk geen doorgang kan vinden door overlijden van de vader
en	1.1d.1c	Het concrete geval is vergelijkbaar met het geval waarin de man is overleden vóór de geboorte van het kind

In de twee voorbeelden worden de analogie argumenten 1.1b.1c respectievelijk 1.1d.1c, die als extra aanvullend argument worden gegeven, ondersteund met de volgende argumentatie:¹³

1.1b.1c.1/ 1.1d.1c.1	Op basis van het doel van de regel behoort de situatie (1) waarin de vader een kind bij de moeder wil verwekken en sterft voordat hij kennis heeft kunnen nemen van de zwangerschap/ (2) waarin de vader met wie reeds vanaf enkele dagen vóór de geboorte van het kind ten gevolge van ziekte geen enkel contact meer mogelijk was en enkele dagen na de geboorte van het kind is overleden, tot het toepassingsbereik van de regel
-------------------------	--

De door mij gereconstrueerde argumenten kunnen vrijwel allemaal zonder al te verwrongen vertalingen uit de tekst worden afgeleid. Zo heb ik de uitspraken ‘wat de wetgever kennelijk niet heeft bedoeld’ en ‘de strekking van de bepaling (wettiging van een nog niet erkend kind mogelijk maken in gevallen waarin een voorgenomen huwelijk geen doorgang kan vinden door overlijden van de vader) noopt niet tot aanvaarding van dit resultaat’ gereconstrueerd als het argument 1.1b.1a dat Y’ strijdig is met het doel D van de bepaling, en het argument 1.1b.1c/1.1d.1c als een analogie argument waarin de concrete situatie wordt vergeleken met de situatie die wordt beschreven in de regel. Dit laatste argument en de ondersteuning ervan (1.1b.1c.1/1.1d.1c.1) zijn aanvullingen die hier dienen als versterking van het argument dat, gezien het doel van de regel, het concrete geval valt onder het toepassingsbereik van de regel.

Wat betreft de analyse met behulp van het ontwikkelde model laat de reconstructie van de voorbeelden zien hoe de argumentatie gereconstrueerd moet worden als een complexe vorm van argumentatie bestaande uit verschillende niveaus van onderschikkende argumentatie. De analyse laat ook zien dat de complexiteit van de argumentatie op het hoofdniveau is verbonden met het aantal standpunten dat ter discussie staat. In de twee voorbeelden die ik heb gereconstrueerd, verwerpt de Hoge Raad een toepassing in strikte zin en kiest hij voor een toepassing in ruime zin. De argumentatie op het hoofdniveau laat zien hoe de twee interpretaties worden afgewogen. Aan deze afweging ligt het concept van een rationele wetgever ten grondslag die niet kan willen dat een resultaat van toepassing van een regel in strijd is met het doel van de regel (het argument 1.1a-1.1d’).

Vanuit het perspectief van de beoordeling maakt de reconstructie duidelijk dat de Hoge Raad wat betreft de twee hoofd niveaus van de argumentatie aan zijn verdedigingsplicht voldoet. Wat betreft het onderste niveau geeft de Hoge Raad niet expliciet aan op welke doelen, beginselen en waarden het recht op erkenning door een overleden vader gebaseerd is. Het is echter duidelijk dat de Hoge Raad een voorzichtige poging doet een meer algemeen principe te ontwikkelen, namelijk dat alle gevallen die vergelijkbaar zijn met de situatie waarin de erkenning van een kind onmogelijk is door het overlijden van de vader, vanuit het principe van rechtsgelijkheid, onder de regel vallen. Op basis van de pragma-dialectische reconstructie van deze twee voorbeelden kan duidelijk worden gemaakt dat de algemene kritiek van Nederlandse juristen dat het gebruik van een redelijke wetstoepassing een dekmantel is voor overwegingen waar de rechter niet openlijk voor uit durft te komen als onterecht kan worden aangemerkt. In deze twee voorbeelden blijkt uit de reconstructie dat de rechter formeel gezien aan zijn verdedigingsplicht voldoet door in zijn argumentatie antwoord te geven op de relevante kritische vragen. Hiermee opent de Hoge Raad in elk geval zijn argumentatie voor kritiek. Of de antwoorden op de vragen inhoudelijk bevredigend zijn zal beoordeeld moeten worden op basis van inhoudelijke juridische beoordelingsnormen. Het beroep op de redelijkheid is hier geen dekmantel of retorische formule, maar een inhoudelijk beargumenteerde keuze voor een oplossing die leidt tot aanvaardbare gevolgen die in overeenstemming zijn met het doel van de regel.

5. Besluit

Ik heb duidelijk gemaakt hoe een integratie van juridische en pragma-dialectische ideeën inzicht kan bieden in de complexe structuur van argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen bij een redelijke wetstoepassing en onder welke voorwaarden dergelijke argumentatie deugdelijk kan zijn. Voor de rechtstheorie maakt het pragma-dialectische perspectief duidelijk hoe dergelijke argumentatie gereconstrueerd kan worden als een complexe vorm van argumentatie en hoe een volledige rechtvaardiging eruit ziet. Voor de pragma-dialectische argumentatietheorie maakt de reconstructie duidelijk hoe in een specifieke geïnstitutionaliseerde context invulling wordt gegeven aan algemene argumentatieschema's en welke functie een bepaalde combinatie van schema's heeft in een complexe argumentatie ter rechtvaardiging van een juridische beslissing.

In de reconstructie heb ik duidelijk gemaakt dat er in het eenvoudigste geval waarbij een rechter letterlijke toepassing van een regel afwijst, sprake is van een keten van onderschikkende argumentaties bestaande uit pragmatische argumentatie die weer wordt ondersteund door objectief-teleologische argumentatie. In een situatie waarin een afweging wordt gemaakt tussen een afgewezen strikte toepassing en een geprefereerde ruime toepassing bestaat de argumentatie uit nevenschikkende argumentatie waarbij door middel van een waardering van de gevolgen op basis van objectief-teleologische argumentatie een afweging wordt gemaakt.

Deze reconstructie biedt een instrumentarium dat als 'ideaalmodel' bij de analyse als heuristisch hulpmiddel gebruikt kan worden om de noodzakelijke expliciete en impliciete onderdelen van de argumentatie op te sporen. Voor de beoordeling vormt het een kritisch

hulpmiddel om vast te stellen op welke aspecten van de argumentatie kritiek gegeven kan worden.

Door een dergelijke systematische reconstructie wordt duidelijk uit welke onderdelen de argumentatie in volledig geëxpliciteerde vorm moet bestaan. Per onderdeel kan dan vervolgens gespecificeerd worden welke kritische vragen relevant zijn. Aan de hand van een integratie van rechtstheoretische inzichten in een pragma-dialectisch kader heb ik aangegeven welke kritische vragen relevant zijn. Wanneer op alle vragen bevredigend antwoord gegeven kan de argumentatie vanuit dit perspectief als deugdelijk worden beschouwd. Op deze manier kan systematisch worden verantwoord onder welke voorwaarden argumentatie waarbij een beroep wordt gedaan op een redelijke wetstoepassing deugdelijk is.

Het pragma-dialectische perspectief biedt een instrumentarium waarmee op een systematische en theoretisch verantwoorde wijze een reconstructie gegeven kan worden van zeer complexe vormen van juridische argumentatie, zoals een beroep op onaanvaardbare gevolgen bij een redelijke wetstoepassing. Dergelijke argumentatie is niet te herleiden tot een eenvoudige objectief-teleologische argumentatie maar vereist, zoals ik heb laten zien, een reconstructie die bestaat uit verschillende vormen van argumentatie op verschillende niveaus. Geen van de rechtstheoretische benaderingen biedt een dergelijk systematisch instrumentarium dat, uitgaande van een basisvorm van argumentatie, het mogelijk maakt de structurele en inhoudelijke aspecten systematisch te reconstrueren.

Ik heb laten zien dat argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen met een beroep op de redelijkheid een aanvaardbare manier kan zijn om een rechterlijke beslissing te verdedigen als de rechter aan bepaalde verdedigingsverplichtingen voldoet. Wanneer een volledige argumentatie bestaande uit drie niveaus van onderschikkende argumentatie wordt aangevoerd die een antwoord vormt op de relevante kritische vragen is dergelijke argumentatie geen vorm van verhullend argumenteren. Door te verwijzen naar de onaanvaardbaarheid van de verworpen uitkomst en de aanvaardbaarheid van de gekozen uitkomst geeft de rechter een expliciete verantwoording van de afweging tussen een juridisch wenselijke en een juridisch onwenselijke uitkomst. Op deze manier opent hij zijn argumentatie voor rationale kritiek.

Noten

- 1 Polak (1953:53) stelt dat de redelijke rechtsvinding een 'dekmantel' is voor moderne gegevens van rechtsvinding, die de rechter om welke reden dan ook niet openlijk durft te erkennen. Veegens (1971:284) noemt het een 'orakelspreuk zonder enige inhoud'. Vranken (te verschijnen) is van mening dat een stijlfiguur als 'redelijkheid en billijkheid' zich bij uitstek leent voor verhullend argumenteren. Een dergelijke stijlfiguur verdient volgens hem een forse dosis scepsis.
- 2 Barendrecht (1992) is van mening dat in principe elk juridisch oordeel op de redelijkheid gebaseerd kan worden als andere interpretatiemethoden geen oplossing bieden. Hesselink (1999:405 ev.) is van mening dat als de rechter zijn oordeel baseert op de redelijkheid, hij in verband met de voorspelbaarheid de subregel moet formuleren waarin de concretisering, aanvulling of beperking in het concrete geval op is gebaseerd en hij dient de concrete omstandigheden te noemen die in het concrete geval zijn oordeel hebben bepaald. Snijders

Argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen en een redelijke wetstoepassing

(1978:70) is van mening dat een redelijke wetstoepassing, indien gebruikt naast andere interpretatiemethoden en zo veel mogelijk gemotiveerd, een zeer 'redelijk' argumentatie-instrumentarium kan zijn.

- 3 De term 'argument from unacceptability' en 'Untr agbarkeitsargument' wordt gebruikt door Alexy (1989:283, 1978:345), de term '*reductio ad absurdum*' door Golding (1984:59) en La Torre e.a. in MacCormick en Summers (1991:222), de term 'argument from absurdity' door Bankowski en MacCormick in MacCormick en Summers (1991:366), de term 'apagogical argument' door Perelman (1979).
In de rechtstheorie worden de term '*reductio ad absurdum*' en varianten daarvan gebruikt om argumentatie op basis van onwenselijke of onaanvaardbare gevolgen aan te duiden (de negatieve variant van pragmatische variatie zie (Feteris 1997) terwijl de oorspronkelijke logische betekenis van *reductio ad absurdum* een geheel andere is: er wordt uit een logisch verband (uit A volgt B) en de onwaarheid van B tot de onwaarheid van A geconcludeerd.
- 4 De *objectieve bedoeling* van de wetgever in de betekenis van de gereconstrueerde bedoeling van een rationele wetgever wordt in de rechtstheorie onderscheiden van de *subjectieve* bedoeling van de feitelijke historische wetgever.
- 5 Zie MacCormick en Summers (1991).
- 6 In de Engelse vertaling (Alexy 1989) wordt de term 'argument from unacceptability' gebruikt. Volgens Alexy (1978:293) moet elke argumentatie volledig gemaakt worden. Hij duidt dit aan als de eis van 'S attigung'. In het geval van het 'Untr agbarkeitsargument' moeten zowel de eerste als de tweede premisse nader gerechtvaardigd worden.
- 7 Zie MacCormick en Summers (1991:518-525).
- 8 Voor een beschrijving van een pragma-dialectisch instrumentarium voor de analyse en beoordeling van pragmatische argumentatie zie Feteris (1997, 2000).
- 9 Deze argumentatie vormt in pragma-dialectische termen symptomatische argumentatie die gebaseerd is op een kentekenrelatie.
- 10 Ik ga hier in dit verband alleen in op de verdediging van de normatieve argumentatie ter ondersteuning van 1.1b omdat deze argumentatie vanuit het juridisch perspectief het meest relevant is. Uiteraard kan er ook een discussie ontstaan naar aanleiding van het descriptieve argument 1.1a, maar de ondersteuning hiervan is niet gebaseerd op juridische overwegingen.
- 11 Volgens MacCormick en Summers (1991:484-485) kan bij het beroep op het doel van een regel het toepassingsbereik van een regel wat betreft de letterlijke betekenis zowel worden beperkt als uitgebreid. Volgens hen komt een beperking vaker voor dan een uitbreiding.
- 12 Ik gebruik hier korthedshalve de formuleringen 'kort na de verwekking' en 'kort na de geboorte', de volledige formulering moet uiteraard de formulering zijn zoals die door de Hoge Raad wordt gebruikt.
- 13 Deze analogie argumenten vormen een reactie op de impliciete a contrario-argumentatie dat de regel strikt moet worden toegepast op basis van de overweging dat de concrete situatie niet valt onder de voorwaarden die in de regel worden genoemd. Voor een bespreking van de relatie tussen analogie argumentatie en a contrario-argumentatie vanuit een pragma-dialectisch perspectief zie Jansen (2003) en Kloosterhuis (2002).
- 14 Zoals door verschillende auteurs zoals Berteau (2003) en MacCormick en Summers (1991:529) gesteld wordt, zijn niet alle vormen van argumentatie eenvoudig te herleiden tot de klassieke redeneerwijzen of tot eenvoudige argumentaties. Ik heb hier laten zien hoe met behulp van het pragma-dialectische instrumentarium kan worden verantwoord hoe verschillende vormen van juridische argumentatie in een complexe argumentatiestructuur samenhangen, en hoe verschillende vormen van argumentatie, zoals teleologische argumentatie, op verschillende niveaus een functie kunnen hebben.

Bibliografie

- Aarnio, A.** (1987). *The rational as reasonable. A treatise of legal justification*. Dordrecht etc.: Reidel.
- Aarnio, A., R. Alexy, A. Peczenik** (1981). 'The foundation of legal reasoning'. *Rechtstheorie*, Band 21, No. 2, pp. 133-158, No. 3, pp. 257-279, No. 4, pp. 423-448.
- Alexy, R.** (1989). *A theory of legal argumentation. The theory of rational discourse as theory of legal justification*. Oxford: Clarendon Press. (Translation of *Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1978).
- Bankowski, Z., N. MacCormick** (1991). 'Statutory interpretation in the United Kingdom'. In: N. MacCormick and R. Summers, p. 359-406.
- Barendrecht, J.M.** (1992). *Recht als model van rechtvaardigheid*. Deventer: Kluwer.
- Bell, J.** (1983). *Policy arguments in judicial decisions*. Oxford: Clarendon Press.
- Berteau, S.** (2003). 'Legal argumentation theory and the concept of law'. In: J.A. Blair, F.H. van Eemeren, A.F. Snoeck Henkemans, C.W. Willard, *Anyone who has a view*. Dordrecht: Kluwer, p. 213-227.
- Boer, J. den** (1991). 'Redelijke wetstoepassing in de belastingrechtspraak van de Hoge Raad'. *Weekblad voor privaatrecht, notariaat en registratie*, vol. 122, nr. 5989, pp. 41-47.
- Dworkin** (1986). *Law's empire*. London: Fontana.
- Eemeren, F.H., van, R. Grootendorst** (1989). 'Redelijkheid in discussies'. In: H. Parret (red.), *In alle redelijkheid*. Meppel: Boom, p. 216-241.
- Feteris, E.T.** (1997). 'De analyse en beoordeling van pragmatische argumentatie'. In: H. van den Berg, D. Janssen, N. Bertens, M. Damen (red.), *Taalgebruik ontrafeld*. Dordrecht: Foris, p. 119-128.
- Feteris, E.T.** (2000). 'De rol van pragmatische argumentatie in het recht: zelfstandige of aanvullende argumentatie?'. In: E.T. Feteris, H. Kloosterhuis, H.J. Plug, J.A. Pontier, : *Met recht en reden*, Nijmegen: Ars Aequi, p. 99-108.
- E.T. Feteris** (2004). 'Arguments from unacceptable consequences and a reasonable application of law'. In: H.V. Hansen, R.H. Johnson, C.W. Tindale (Eds.), *Informal Logic at 25: Proceedings of the Windsor Conference*. (CD-ROM).
- Geppaart, Ch.P.A.** (1965). *Fiscale rechtsvinding. Een onderzoek naar de rechtsvinding door de rechter in belastingzaken in het bijzonder aan de hand van rechtspraak in de periode 1 maart 1957-1 maart 1965*. Amsterdam: FED.
- Golding, M.** (1984). *Legal reasoning*. New York: Knopf.
- Hartkamp, A.S.** (1992). *Wetsuitleg en rechtstoepassing na de invoering van het nieuwe Burgerlijk Wetboek*. Deventer: Kluwer.
- Hesselink, M.W.** (1999). *De redelijkheid en billijkheid in het Europese privaatrecht*. Dordrecht: Kluwer.
- Jansen, H.** (2003). *Van omgekeerde strekking. Een pragma-dialectische reconstructie van a contrario-argumentatie in het recht*. Dissertatie Amsterdam. Amsterdam: Thela Thesis.
- Kloosterhuis, H.** (2002). *Van overeenkomstige toepassing. De pragma-dialectische reconstructie van analogie-argumentatie in rechterlijke uitspraken*. Dissertatie Amsterdam. Amsterdam: Thela Thesis.
- MacCormick, D.N.** (1978). *Legal reasoning and legal theory*. Oxford: Clarendon Press.
- MacCormick, N and R.S. Summers** (1991). *Interpreting statutes. A comparative study*. Aldershot etc.: Dartmouth.
- Perelman, Ch.** (1979). *The new rhetoric and the humanities. Essays on rhetoric and its applications*. Dordrecht etc.: Reidel.
- Plug, H.J.** (2000). *In onderlinge samenhang bezien. De pragma-dialectische reconstructie van complexe argumentatie in rechterlijke uitspraken*. Dissertatie Amsterdam. Amsterdam: Thela Thesis.
- Polak, J.M.** (1953). *Theorie en praktijk der rechtsvinding*. Proefschrift Leiden. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Pontier, J.A.** (1995). *Rechtsvinding*. Nijmegen: Ars Aequi.
- Snijders, H.J.** (1978). *Rechtsvinding door de burgerlijke rechter*. Deventer: Kluwer.

Argumentatie op basis van onaanvaardbare gevolgen en een redelijke wetstoepassing

- Summers, R.S.** (1978). 'Two types of substantive reasons: The core of a theory of Common-Law justification', *Cornell Law Review*, 63, p. 707-788.
- Veegens, D.J.** (1971). *Cassatie in burgerlijke zaken*. Tweede druk. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Vranken, J.** *Springen met lemen voeten*. (Te verschijnen)
- Walton, D.N.** (1996). *Argumentation schemes for presumptive reasoning*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Wiarda, G.J.** (1999). *Drie typen van rechtsvinding*. Bewerkt en van een nabeschouwing voorzien door T. Koopmans. Vierde druk. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Wróblewski, J.** (1992). *The judicial application of law*. (Edited by Zenon Bankowski and Neil MacCormick). Dordrecht etc.: Kluwer.

Over nieuwe taalwijzen

1. Drie digitale paradoxen

Digitale communicatietoepassingen associëren we met efficiëntie, vooruitgang en gebruiksgemak. Maar te vaak lopen we op tegen onze en hun beperkingen. Neem de computer, die we niet voor niks een personal computer noemen. Zowat alles daaraan is persoonlijk, dat wil zeggen aan te passen aan onze eigen voorkeuren: de taal, de grootte van het scherm en de letters, de geluiden, de toetsen, de plaatjes, de hulp en nog veel meer. Maar teveel keus is een bron van tegendraadse gebruiksvriendelijkheid. Gebruikers slagen er niet in het groene gras aan de overkant te bereiken vanwege de lastige verplichtingen die

aan deze zijde bestaan omtrent installatie, inlogprocedures, *preferences* en *options*. Ze banen zich moeizaam één eigenzinnig gebruikspad. Daar wijken ze niet meer van af om de oncomfortabele keuzeovervloed te ontlopen. De kleinste fout kan ertoe leiden dat Google je voortaan in het Nepalees aanspreekt, en daar kom je moeilijk van af, zonder kennis van het Nepalees. Bij de introductie van Microsoft Office 2003, liet de Belgische manager van Microsoft optekenen hoe belangrijk volledigheid wel was. Immers: "Iedereen zegt: 'Ik gebruik maar tien procent van alle mogelijkheden.' Maar iedereen gebruikt een andere tien procent." (De Morgen, 22 oktober 2003). Als dat al waar is, maakt het het geconstateerde probleem alleen maar groter. Want, elke gebruiker moet zich dan op eigen houtje door zijn eigen 10% heen werken, en de moeite die daarvoor nodig is, is op zich al een reden om het bij die 10% te houden, en zich niet meer te wagen in het oerwoud van de rest. We krijgen dus veel meer digitaal voorgeschoteld dan wat we kunnen verteren, en dat is een vervelende digitale paradox.

Samenvatting

De oratie waarmee Fons Maes op 6 februari 2004 aan de Universiteit van Tilburg het ambt van hoogleraar Bedrijfscommunicatie en Digitale Media aanvaardde, gaat in op een aantal consequenties van de digitalisering van informatie. Maes betoogt dat digitalisering een grotere integratie met zich meebrengt van taal en handelen, en van taal en andere uitingsvormen. Hij beschrijft nieuwe disciplinaire allianties die bij de studie van multimodale en digitale communicatie relevant zijn en gaat in op methodologische en theoretische aspecten van 'digitaal-tekstontwerponderzoek'.

Over nieuwe taalwijzen

Er is een tweede digitale paradox te noemen, die van de digitale interactie. Wereldwijde netwerken en een steeds ingenieuzer geschakeerd repertoire aan communicatiemiddelen zorgen ervoor dat we met zowat alles en iedereen in interactie kunnen gaan: in de persoonlijke sfeer via email en chat, in nieuwsgroepen of virtuele spelomgevingen. Als consument melden we ons in steeds meer commerciële toepassingen. Als burger treden we steeds vaker digitale portalen van de overheid binnen of engageren we ons in vormen van cyberactivisme. En in onze professionele omgeving groeien de lidmaatschappen van nieuwsgroepen, e-maillijsten, intra- of extranetgemeenschappen, elektronische leeromgevingen, digitale beslissystemen of collaboratieve schrijffomgevingen. Kortom, we creëren een intens sociaal netwerk, een complex geheel van virtueel tribalisme, waar we de spelregels, de ideologie en de dynamiek nauwelijks van begrijpen (zie voor de term Mandel & Van der Luen, 1996). Maar digitalisering leidt tegelijk tot aberrante vormen van menselijk gedrag: virussen, spam, hackers en stalkers, het aannemen van gewaagde of ronduit criminele rollen in de anonimiteit van het web. Bovendien blijft elke digitale socialisering virtueel. Vóór het scherm zit telkens één eenzame gebruiker, want een quatre main voor het toetsenbord, dat bestaat bij mijn weten nog niet.

En ten slotte is er een derde digitale paradox, die in belang ver uitstijgt boven de vorige. Digitalisering globaliseert onze communicatie wereldwijd en ridiculiseert daarbij tijd en ruimte, maar creëert tegelijk een noord-zuidscheiding die bijzonder scherp is. De *International Telecommunications Union in Genève* schat voor 2002 de internettoegang in Nederland op 53.04%, een toptienpositie nipt na de Verenigde Staten. Van de 49 subsaharalanden vertoeven er volgens diezelfde schattingen 32 onder en vaak ver onder de grens van 1%. Het merendeel van de wereldbevolking heeft hoegenaamd geen last van digitale indigestie of vereenzaming, want ze staan toevallig aan de verkeerde kant van de digitale kloof, op een plek waar van een snelweg helemaal geen sprake is.

De teneur is, hoop ik, duidelijk. Digitale media zijn aan te passen aan de gebruiker, maar lang niet altijd aangepast. Digitale techniek sloop gebruikersdrempels, en werpt er tegelijk weer nieuwe op. Digitale interactie creëert nieuwe sociale fora en tegelijk nieuwe sociale getto's en vormen van isolement. Digitale globalisering opent grenzen en sluit ze tegelijk voor te velen van ons.

De aard en de omvang van deze paradoxen overtreffen verre de verantwoordelijk en de draagkracht van een enkel wetenschapsgebied. De paradoxen leveren interessante uitdagingen voor technici, psychologen, sociologen, beleidsmakers, economen en nog veel meer. Maar daarnaast ook voor taalbeheersers, taal- en tekstwetenschappers, en communicatiekundigen. Die bestuderen taal in gebruik, communicatie in relatie tot de gebruiker en de gebruikscontext. Moderne communicatie creëert nieuwe contexten en nieuwe gebruikers. Dat vraagt om experts die de individuele en organisationele gevolgen bestuderen van multi-, digi- en hyper-communicatie. Het vraagt om *nieuwe taalwijzen* met inzicht in die *nieuwe taalwijzen*.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de afgelopen jaren aan Nederlandse letterenfaculteiten nieuwe onderwijs- en onderzoeksprogramma's zijn ontstaan die taal en communicatie bestuderen vanuit het perspectief van de nieuwe technische ontwikkelingen. In 1999 is aan de letterenfaculteit van de Universiteit van Tilburg de opleiding *Bedrijfscommunicatie en Digitale Media (BDM)* gestart. En sinds 2003 is er de sectie *Communicatie en Cognitie*, die met het

onderzoeksprogramma *Multimodaliteit en Cognitie* het nieuwe perspectief op taal en communicatie in de steigers zet. Richtinggevend bij de ontwikkeling van het programma was de gedachte van vernieuwing én continuïteit. Vernieuwing, om een substantiëler aandeel te verwerven in onderzoek naar het gebruik en de ontwikkeling van digitale en multimodale communicatietoepassingen. Continuïteit, om het onderzoek te verankeren in bestaande expertise en om niet het noorden te verliezen in het al te brede domein dat met digitalisering en communicatie is geassocieerd.

2. Digitalisering, multimodaliteit en actie

Uitgangspunt van het onderzoeksprogramma is de gedachte dat digitalisering twee eigenschappen van taal uitvergroot: “taal is multimodaal” en “taal is actie”. Twee eigenschappen die wezenlijk zijn voor taal en taalgebruik, maar die tot dusver veeleer marginaal aanwezig zijn in het taalonderzoek.

2.1 Multimodaal. Taal is per definitie multimodaal. Anders gezegd: we kunnen taal niet gebruiken zonder meteen ook andere tekensystemen en –subsystemen in het spel te brengen. Taal kunnen we niet schrijven zonder meteen keuzes te maken op het gebied van lay-out en typografie. Teksten zijn op een pagina gepositioneerd, in brokken gehakt (van woordspaties tot alineawitregels), voorzien van typografische, spatiële en grafische markeringsmogelijkheden, en vaak ook van visuele toevoegingen. Dat zijn allemaal ingrepen die betekenis leveren. Datzelfde geldt voor spraak. Daar combineren we taal noodgedwongen met betekenisvolle pauzes, toonhoogte en intonatiepatronen, en met niet-willekeurige bewegingen van schouder, handen, mond, voorhoofd, ogen en wenkbrauwen (Kendon, 2001)

Taal is dus multimodaal, en is dat ook altijd geweest. Maar digitalisering verandert de verhoudingen, voor gebruikers en voor onderzoekers. Voor gebruikers betekent digitalisering nagenoeg onbegrensde beschikbaarheid van media en mediumcombinaties: lay-outmodellen, templates, emoticons, grafische voorstellingen, plaatjes, animaties, pratende hoofden. Een onuitputtelijke bron van keuze, en dus ook weer van averechts genot. Voor onderzoekers levert digitalisering een platform op waarbinnen multimodale communicatie in al haar biodiversiteit kan worden bestudeerd. In de eerste instantie om te weten te komen hoe taal samen met andere tekensystemen betekenis oplevert, en hoe taalgebruikers de verschillende tekensystemen uitbuiten. In de tweede instantie om die kennis om te zetten in handreikingen voor de gebruiker, bijvoorbeeld in de vorm van heuristieken of richtlijnen voor multimodaal ontwerp. En ten slotte om die kennis te gebruiken bij de ontwikkeling van digitale toepassingen die ondubbelzinnig gebruikerscomfort opleveren.

2.2 Actiegeoriënteerd. Ik kom bij de tweede eigenschap: Taal is actie. Ook dat is vanzelfsprekend sinds de opkomst van de taalkundige pragmatiek. Maar bij digitale communicatie gaat dat verder: die vraagt van gebruikers meer fysieke handelingen, denk alleen aan het fysiek en perceptueel coördineren van toetsenbord, muis en scherm; het vraagt ook om een actievere mentale houding ten aanzien van informatietaken, denk maar aan de manier waarop gebruikers zelf hun pad moeten uitstippelen in hypertextomgevingen; en tenslotte: digitale communicatie raakt steeds meer verstrikt in dagelijkse acties en handelingen. Een kopje koffie, geld, airco, alles impliceert digitaal communiceren. Of omgekeerd: communi-

catie impliceert steeds meer kennis van acties, gebruiksomstandigheden en contextafhankelijkheden.

Digitale communicatie is dus bij uitstek geschikt voor onderzoek naar de manier waarop situatie en context taal en communicatie beïnvloeden. Hoe bepalen de digitale mogelijkheden de aard, de productie, de verwerking en de kwaliteit van informatie? Het is een onderzoeksvraag die we binnen de sectie vanuit een pragmatisch en cognitief perspectief te lijf gaan. Het beantwoorden van die vraag leidt tot de herijking van theoretische concepten als *common ground* of *coherentie*. Je kunt er immers geredelijk van uitgaan dat digitalisering nieuwe dimensies toevoegt aan het communicatieproces, die bepalend zijn voor de kwaliteit van communicatie en informatie. Neem als voorbeeld de manier waarop mensen in communicatieve interactie *common ground* opbouwen. Clark stelt dat proces enigszins metaforisch voor als een *joint action ladder* (Clark, 1996). De sporten van de ladder symboliseren de niveaus die communicatiepartners moeten doorlopen. Onderaan zijn er twee ‘technische niveaus’, die bestaan achtereenvolgens uit het vangen van de aandacht en het technisch opvangen van de doorgestuurde boodschap. Daarnaast zijn er twee hogere-ordesporten, achtereenvolgens het begrijpen van de boodschap en het inpassen van de boodschap in het hogere doel van de communicatieact. Het principe van *upward causality* voorspelt dat de kwaliteit van de onderste lagen bepalend is voor de kwaliteit van de hogere-ordelagen.

In digitale communicatie wordt de complexiteit en het belang van de onderste sporten groter, en dus ook het gevaar op kwaliteitsverlies als gevolg van dingen die daar mis gaan. Zo laten Dunham & Hancock zien hoe groot de invloed is van een simpele beurtmarkeerder op de kwaliteit van instructieve duo-chatsessies (Hancock & Dunham, 2001). Maar de interactie met de computer vereist nog meer lagere-orde-activiteiten: visuele geletterdheid en ruimtelijke oriëntatie om samenhang te ontdekken in het multimodale scherm-aanbod, om overzicht te behouden over de vele deeltaken die via dat ene scherm moeten worden aangestuurd, en om de samenhang tussen opeenvolgende schermbeelden te ondersteunen (Dillon, 2000), en zeker ook perceptuele en motorische vaardigheid om toetsenbord, muis en scherm vlot te combineren.

Interessant daarbij is de gedachte dat bij elke digitale communicatie nog een andere vorm van *common ground* een rol speelt, die tussen gebruiker en computer: de gebruiker interpreteert het gedrag, de boodschappen, de interface van de computer en zijn computergedrag wordt in grote mate bepaald door de mate waarin hij kan denken over en vanuit de ‘gedachtewereld’ van de computer. Onderzoek van Reeves en Nass maakt duidelijk dat we daarbij onbewust computers behandelen als menselijke partners: we blijken ten aanzien van computers menselijke sociale reacties van beleefdheid, schroom, vleierij of afstand te tonen (Reeves & Nass, 1996). Maar voor minder sociaal gevoelig taalgedrag en denkwerk lijkt dat niet zo maar op te gaan. Dat kunnen we voorzichtig afleiden uit eerste scriptie-onderzoek waarin mensen gevraagd werd instructies te geven aan een computer (Marcelis, 2003). De mate van overvolledigheid die ze bij het verwijzen aan de dag legden bleek minder groot te zijn dan wanneer ze zich tot een menselijke partner moesten richten. Dat lijkt te suggereren dat taalgebruikers op dat punt bij het inschatten van hun partner toch verschillende veronderstellingen maken over mensen en computers.

3. Nieuwe disciplinaire allianties

De uitgangspunten multimodaliteit en actieoriëntatie maken nieuwe disciplinaire allianties vanzelfsprekend. Voor wie werkzaam is op het gebied van taalbeheersing en tekstwetenschap, is dat niet nieuw. In de afgelopen decennia zijn vele subdisciplines van voornamelijk de gedragswetenschappen het taalbeheersingsonderzoek komen versterken.

Voor het geschetste onderzoeksperspectief noem ik twee interessante disciplines. Het eerste betreft het gebied van de besiskunde en het informatiemanagement. Daar is het afgelopen decennium veel aandacht gegaan naar eigenschappen en effectiviteit van elektronisch overleg en brainstorm. In het zog daarvan zijn fijnmazige analyses ontwikkeld van vormen en graden van synchroniciteit en mediumrijkheid van digitale overlegsituaties, en van de gevolgen daarvan voor de kwaliteit van communicatie en beslissingen (Dennis & Kinney, 1998; Dennis & Valacich, 1999; Suh, 1999). Die analyses verfijnen noties als feedback en beurtwisseling, en inspireren bij het zoeken naar meer variabelen in de relatie tussen situatie en taalgedrag, bijvoorbeeld bij de studie van de factoren die het verwijsgedrag van taalgebruikers bepalen (Maes, Arts, & Noordman, 2004). Vergelijkbaar is de aandacht voor de rol van externe informatie bij het beslissen en het oplossen van problemen. Een interessant kader in dat verband is de zogenaamde *Theory of Cognitive Fit*. Die gaat ervan uit dat de kwaliteit van oplossingen afhankelijk is van de gevormde mentale voorstelling van het probleem, die op zijn beurt afhangt van de aard van de taak, capaciteiten van de uitvoerder en vooral de manier waarop het probleem extern is voorgesteld. Op basis van dat theoretisch kader is interessant werk te vinden bijvoorbeeld over het verschil tussen het route- en overzichtsperspectief in routebeschrijvingen (Hubona, Everett, Marsch, & Wauchope, 1998) of over het verschil tussen tabellen en grafieken voor het presenteren van complexe data die een verantwoorde beslissing moeten mogelijk maken (Vessey, 1991, 1994).

Een tweede domein waar het geschetste onderzoek zijn voordeel kan halen is dat van de perceptiepsychologie en de spatiële cognitie. Die alliantie is met name nodig om de betekenis van auditieve en visuele perceptie in digitale communicatie een terechte plaats toe te kennen, en om de suggestie tegen te gaan dat multimodale aspecten niet meer zouden zijn dan krassen in de buitenverf van de menselijke communicatie. Uit het onderzoek naar ruimtelijke cognitie leren we bijvoorbeeld dat visuele tekens, ruimtelijke constellaties en grafische representaties primitieve, dat wil zeggen fundamentele betekenissen dragen. Primitief, omdat ze in de menselijke evolutie aan spreken en schrijven vooraf zijn gegaan. Betekenisvolle gezichtsuitdrukkingen en geluiden zijn ongetwijfeld ouder dan de productie van taal, en maken duidelijk dat visuele en auditieve prosodie niet alleen taal ondersteunt. En diezelfde evolutie herhaalt zich bij de ontwikkeling van elk menselijk wezen: kinderen gebruiken prosodie en mimiek eerder dan taal, en ze zijn er ook eerder door geïmponeerd.

Een vergelijkbare volgorde geldt ook voor schrift. De eerste schriftelijke producties van mensen waren grafisch van karakter, in zowat elk schrijfsysteem is de evolutie merkbaar van iconisch schrift naar abstracte schrijfvormen (Schnotz, 2001). En ook hiervoor geldt dat de evolutie van de soort weerspiegeld wordt in de evolutie van elk individu: kinderen evolueren van pictografische afbeeldingen naar abstractere vormen, zoals dat bijvoorbeeld aardig aangetoond wordt in het werk van Barbara Tversky (Tversky, 2001, 2002; Tversky, Kügelmass, & Winter, 1991).

Over nieuwe taalwijzen

Maar ook in hedendaagse en volwassen communicatie leveren modale, niet-talige systemen fundamentele betekenis aan menselijke communicatie. Auditieve en visuele prosodie geeft essentiële informatie over de werkelijkheidswaarde van boodschappen: liegt de spreker, is ie zeker van z'n stuk, is het haar bittere ernst (Swerts, Krahmer, Barkhuijsen, & van de Laar, 2003). En als taalgebruikers geven we primitieve betekenissen aan grafische vormen, consistent met betekenis die we aan vormen en richtingen in onze omgeving toekennen. We interpreteren bijvoorbeeld van nature een lijndiagram in termen van trends tussen elementen, terwijl we in een staafdiagram de vergelijking tussen los van elkaar staande grootheden zien. Blijkbaar associëren we een lijn met evolutie en staven met containers waarin elementen worden afgeschermd ten opzichte van andere elementen. Zacks and Tversky laten in dit verband overtuigend zien dat grafische kenmerken de interpretatie van een grafiek sterker sturen dan de aard van de data (Zacks & Tversky, 1999). Hetzelfde geldt voor de grafische weergave van routes. Daar blijken we een consistent verschil te maken tussen gesloten en open vormen. Gesloten vormen voor herkenningpunten op de route, open vormen voor routeacties (Tversky & Lee, 1999). Ook volwaardige visuele voorstellingen zorgen voor primitieve semantiek. In instructieve teksten zijn visuele voorstellingen bijvoorbeeld onmisbaar om er de juiste handelingen van af te lezen (Glenberg & Robertson, 1999).

Het belang van perceptie bij het toekennen van betekenis wordt theoretisch aardig vertaald in zogenaamde *embodied* of *belichaamde* taaltheorieën. Die gaan ervan uit dat taalinput alleen maar betekenis krijgt als en doordat we de arbitraire taaltekens *aarding geven* of *grounden* in voorstellingen die gebaseerd zijn op zintuiglijke ervaring en acties, zoals dat bijvoorbeeld overtuigend in het werk van Arthur Glenberg wordt aangetoond (Glenberg, 2002; Glenberg & Robertson, 2000; Kaschak & Glenberg, 2000) Die theorieën maken het mogelijk om een terechtere plaats toe te kennen aan multimodale aspecten van teksten, aspecten die tot dusver nog te veel in de sfeer van leuke toeters en bellen zijn gebleven. En ze leveren interessante stof op voor een kritische confrontatie met de voor taalkundigen meer vertrouwde propositionele modellen van informatieverwerking.

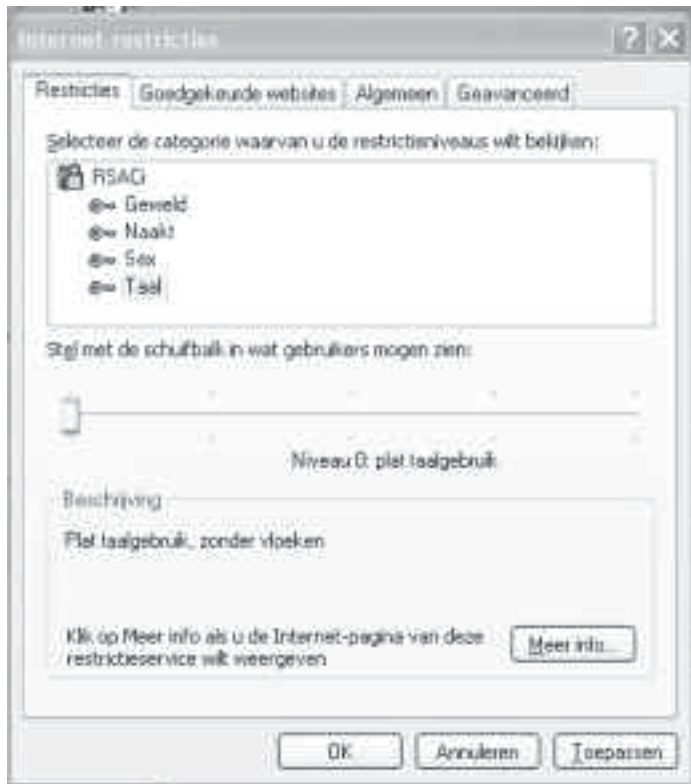
Neem nu de volgende twee zinnen:

De hoogleraar schurkte zijn rug schaamteloos tegen het spreekgestoelte in de aula.
?De hoogleraar schurkte zijn rug schaamteloos tegen het gordijn in de aula.

Het verschil tussen deze zinnen, en vooral de onzin van de tweede zin, is alleen te begrijpen door de zinnen imaginair na te spelen met behulp van perceptuele ervaring en kennis. Onze materiaalervaring vertelt ons dat een spreekgestoelte een betrouwbare oplossing kan leveren voor wie van zijn jeuk wil afraken, en dat een gordijn daar niet geschikt voor is, hooguit een ijzeren gordijn. Dat is kennis die niet te formaliseren valt in vooraf bepaalde semantische kenmerken. Daarvoor gebruiken we taal te vaak in te veel nieuwe combinaties, daar is geen beginnen aan. Als taalgebruikers feilloos het verschil aanvoelen tussen deze zinnen, dan moet dat het gevolg zijn van opgeslagen zintuiglijke ervaringen en acties, of van opgeslagen perceptuele symbolen (Barsalou, 1999).

En het belang van perceptie gaat nog verder. We kennen vaak niet-perceptuele betekenis toe op basis van perceptuele begrippen. Bijvoorbeeld, wat moeten we ons voorstellen bij een ronde wijn of een lauwe beursdag? Van alles, maar niks perceptueels. We gebruiken

perceptie om vage of vloeiende betekenis vorm te geven. Dat valt aardig te illustreren aan de manier waarop Windows kinderen en andere delicate doelgroepen wil behoeden voor discutabel internetgenot. Dat gebeurt via de optie internetrestricties in Explorer, een functie die gebaseerd is op de wat schimmige werkzaamheden van de (uiteraard Amerikaanse) RSAC, de Recreational Software Advisory Council.

Op vier gebieden kunnen restricties worden ingesteld: geweld, naakt, seks, taal. Het gebeurt zelden dat wij met ons vak in een dergelijk spannend gezelschap terecht komen. Wie zijn kinderen voor onbehoorlijk taalgebruik wil behoeden, kan een tolerantieniveau instellen. Het programma levert de volgende oplopende niveaus: *plat taalgebruik*, *grof taalgebruik*, *vloeken*, *schunnig en obscene*, *grof en expliciet*. Grotendeels perceptuele begrippen dus, die verwijzen naar een complex bezinsel van visuele en tactiele ervaringen die vervolgens worden overgeplant naar het ethische domein van onbehoorlijk taalgebruik. Het vervelende van de functie is dat bezorgde ouders niet weten hoe de RSAC die vertaalslag maakt en omgekeerd. Wie er verder ook nog achter komt dat alle restricties op vrijwillige basis gebeuren door informatieaanbieders zelf, die zoekt vanzelf andere pedagogische oorden op (zie voor een vergelijkbare digitale toepassing (Maes 2003)).

4. Gebruikscomfort op de digitale snelweg

Uitbreidingen van het taalonderzoek en allianties met nieuwe wetenschapsgebieden, binnen die contouren vallen de projecten in het onderzoeksprogramma van Communicatie & Cognitie: onderzoek over visuele metaforen, over visuele prosodie, over de relatie tussen fysieke en virtuele ruimte, over multimodaal digitaal informatieontwerp, over maatschappelijke consequenties van digitalisering.

Op één domein wil ik hier dieper ingaan, namelijk het ontwerp van webdocumenten, een onderwerp dat nauw aansluit op tekstontwerponderzoek en op onderzoek naar de cognitieve verwerking van teksten. Vanuit diverse hoeken van de taalbeheersing is de afgelopen jaren belangstelling te vinden voor dat onderwerp: er zijn heuristische ontwikkeld voor het ontwerpen van websites, methoden voor de formatieve en summatieve evaluatie van websites, er zijn analyses van specifieke eigenschappen van hyperdocumenten, en er is onderzoek verricht naar het effect van bepaalde ontwerpkenmerken. Maar daarmee is de complexiteit van de ‘tekstsoort’ noch de relatie tussen ontwerpkenmerken en hun effect op gebruik en gebruiker voldoende in kaart gebracht.

Aandacht voor website-ontwerp is er genoeg. Zoek je bijvoorbeeld in Google naar “Web Style Guide”, dan krijg je in milliseconden miljoenen pagina’s. Je zou daar de opvolgers verwachten van de vele papieren taal- en stijlboeken die we kennen. Maar dat is niet het geval. Je vindt er web-huisstijlafspraken van grote organisaties, tips van vlijtige individuen, richtlijnen van webdesignbureaus, en vele links naar commerciële organisaties. Inhoudelijk wijken webstijlgidsen ook erg af van de ons bekende taal- en stijlboeken: veel aandacht voor techniek, grafische vormgeving, navigatie, animatie en illustratie, en veel minder voor stijl en taal. Als voorbeeld neem ik een richtlijn uit de *Yale Web Style Guide*, een gids die erin slaagt om bij alle grote zoekprogramma’s als eerste resultaat uit de bus te komen.

“The spatial organization of graphics and text on the Web page can engage readers with graphic impact, direct their attention, prioritize the information they see, and make their interactions with your Web site more enjoyable and efficient.” (<http://www.webstyleguide.com/page/>)

Een plausibele richtlijn, waarin terecht belang wordt toegekend aan spatiële organisatie en perceptuele adequaatheid van digitale documenten. Maar je kunt er twee vragen bij stellen: Waar zijn die richtlijnen op gebaseerd? En aan welke tekstontwerpvariabelen wordt in de richtlijn precies gerefereerd? Antwoorden op dergelijke vragen horen uiteraard niet in een stijlgids thuis, maar wel in een onderzoeksprogramma als dat van de sectie Communicatie en Cognitie. En dan liggen een drietal onderzoeksactiviteiten te wachten: het ontwikkelen van aangepaste methodologische instrumenten, het bepalen van relevante variabelen bij het ontwerp van digitale omgevingen en vooral: het ontwikkelen van een *cognitive fit*-achtig model van de manier waarop gebruikers digitale informatietaken conceptualiseren en uitvoeren. Pas dan is een geldige uitspraak mogelijk over de vraag of én waarom welk type ‘spatial organisation’ in welke omstandigheden tot gunstige effecten leidt.

4.1 Methodologie. Ik begin met het methodologische punt. Grofweg stelt de literatuur ons twee manieren ter beschikking om cognitie en gedrag van computergebruikers te meten: ofwel door gebruikers bewust te vragen naar hun oordelen, ofwel door hun gedrag en pres-

taties af te tappen. In beide gevallen is de interpretatieruimte en -ruis erg groot. Vraag je computergebruikers oordelen te geven over computertaken, dan verbergen die een breed arsenaal aan gebruikerservaringen, en vele niveaus van taakuitvoering. Registreer je gedrag en prestaties van gebruikers, bijvoorbeeld in de vorm van logfiles, dan is de interpretatie zelden eenduidig, omdat de afstand tussen die data en de verklaring van het effect van ontwerpvariabelen erg groot is. Die verklaring vooronderstelt immers een verklarend model van de gebruiker. Dat moet bijvoorbeeld bepalen hoe een simpele maatstaf als de tijd die een gebruiker op een pagina vertoeft, of het aantal keren dat een gebruiker een pagina bezoekt moet worden geïnterpreteerd. Die interpretatie is in digitale e-businesstoepassingen bijvoorbeeld anders dan bij zakelijke zoektaken (Otter & Johnson, 2000; Pereira, 2000). Bovendien kunnen niet alle klikgedragvariabelen zinvol worden gerelateerd aan de onderzochte ontwerpvariabele. Dat geldt bijvoorbeeld voor de lijst van 18 klikmaten die gerapporteerd worden in het overigens keurige onderzoek van Danielson naar het effect van sitemaps (Danielson, 2002).

Dit probleem van de constructvaliditeit is in het tekstontwerponderzoek niet nieuw, maar wordt door de complexere gebruikerstaak en informatieomgeving wel uitvergroot. Wat valt daar aan te doen? In elk geval meer onderzoek naar de validiteit van methoden en maten in de sfeer van digitale communicatietaken. Een aardige poging daartoe is te vinden in recent onderzoek van Ahuja & Webster (Ahuja & Webster, 2001). Daarin wordt een instrument ontwikkeld voor het meten van disoriëntatie van computergebruikers. Een set beoordelingsvragen wordt ontwikkeld op basis van literatuur, dat set wordt samen met andere vragen voorgelegd aan proefpersonen om de interne consistentie en discriminerende validiteit te bepalen. Vervolgens wordt het set als een van de afhankelijke variabelen gebruikt in een onderzoek naar de effectiviteit van websites met minder of meer ontwikkelde navigatiesystemen. Andere maten zijn vragen over gebruiksgemak en logdata over het aantal geopende pagina's en het aantal pagina's dat meer dan een keer is geopend.

Uit de resultaten blijkt dat de disoriëntatievragen iets anders meten dan de vragen over gebruiksgemak of de logdata (*discriminerende validiteit*). Verder blijkt zoals verwacht de disoriëntatie kleiner te zijn bij de website met een goed ontwikkeld navigatiesysteem (*concurrent validity*). Ten slotte blijkt de score op de disoriëntatievragen beter te correleren met de scores op de andere maten dan eender welke andere maat (*predictive validity*).

4.2 Ontwerpvariabelen. Dat soort methodologische aandacht heeft het digitale tekstontwerp dringend nodig. Maar daarnaast is zorgvuldige analyse en controle nodig van de ontwerpvariabelen waarvan effect wordt verwacht. De complexere informatieomgeving maakt ook ontwerpvariabelen complexer van karakter. Dat betekent ten eerste dat ontwerpkenmerken vaak via verschillende modaliteiten worden gerealiseerd. Een variabele als personalisering kan bijvoorbeeld zowel in tekst als in beeld worden gerealiseerd, en het effect van beide kan sterk uiteenlopen, zoals blijkt uit scriptieonderzoek van Nieuwboer (Nieuwboer, 2003). De resultaten daarvan suggereren dat tekstuele personalisering wordt onderge-sneeuwd door visuele implementaties van diezelfde variabele. Daarnaast leiden ontwerpvariabelen vaak tot grote verschillen in ontwerp én gebruik. Dat geldt met name voor variabelen in de sfeer van navigatie, zoals het wel of niet aanbieden van sitemaps (Danielson, 2002), het inbedden van informatie in verschillende onderliggende structuren (Edwards & Hardman, 1989) of de uitgebreidheid van het navigatiesysteem (Ahuja & Webster, 2001).

4.3 Theorie van gebruiker en gebruik. Met methodologische verfijning en nauwkeurige analyse van ontwerpvariabelen missen we nog een essentieel punt. Immers, als een ontwerpreep effect heeft op efficiëntie of effectiviteit, dan is daarmee het effect nog niet verklaard. Leidt een betere navigatiestructuur tot meer inzicht in de inhoud en structuur van de informatie, tot een betere afstemming tussen doel en verloop van de taak, tot een beter zicht op het eigen klikverleden of gewoon tot een beter ruimtelijk inzicht in de informatie? Uitsluitsel daarover vereist dat het effect van ontwerpaspecten van websites wordt voorspeld vanuit een aannemelijk model van de gebruiker. En op dat punt is er nog een lacune te constateren. Samen met een aantal collega's hoop ik daar de volgende tijd iets meer zicht op te krijgen. We vertrekken daarbij van de gedachte dat bij digitale informatietaken perceptuele, semantische en pragmatische representatielagen in elkaar grijpen en dat de gebruiker op verschillende niveaus representaties moet opbouwen, waarvan het belang en het gewicht afhangt van de taak en de informatie: er is een pragmatische laag met daarin het doel en de voortschrijdende realisering en toetsing daarvan, een semantische laag met daarin de inhoud van de informatieomgeving, en een perceptuele laag met daarin de ruimtelijke configuratie van de informatie en het informatiepad, de voorstelling van ruimtelijke constanten en variabelen op het scherm, en de hand-oogcoördinatie.

In een eerste fase hebben we het effectverschil proberen aantonen tussen het pragmatische en semantische niveau. Van eenzelfde digitale omgeving hebben we een encyclopedisch-semantische en taakgericht-pragmatische versie ontworpen, in de verwachting dat de laatste het best zou renderen gegeven de taakgerichtheid van gebruikers (Schackman, Ummelen, Cozijn, & Maes, 2003). Proefpersonen waardeerden beide versies gelijk, maar deden het op alle uitvoeringstaken beter met de semantische versie. Bij nader inzien representeerde die een duidelijk herkenbaar schema voor de gebruiker, terwijl ze in de taakgerichte versie met een nieuwe structuur werden geconfronteerd. Opvallend was wel dat de proefpersonen in de pragmatische versie hun opeenvolgende taken gaandeweg sneller uitvoerden, terwijl de snelheid bij subtaken van de semantische proefpersonen gelijk bleef. Dat suggereert een leervoordeel voor de pragmatische versie.

Daarnaast is het de vraag onder welke condities en op welke manier ruimtelijke configuraties en representaties hogere-ordetaken van digitale gebruikers kunnen ondersteunen. Ruimtelijke metaforen, zoals navigeren, lostness en hyperspace worden vanzelfsprekend geassocieerd met digitale informatietaken (navigeren, reizen of verloren raken in hyperspace etc.). Ze zijn geanalyseerd en vertaald in psychologische termen als *cognitive maps* (Dillon, McKnight, & Richardson, 1993; Shum, 1990), en experimenteel onderzocht (Dieberger, 1995; Dieberger & Frank, 1998; Shum, 1990). Omgekeerd zijn er ook resultaten die de rol van ruimtelijke representaties bij digitale gebruikers minimaliseren (Farris, Jones, & Elgin, 2002).

Maar dat levert vooralsnog te weinig inzicht op over hoe gebruikers verschillende representatieniveaus met elkaar combineren, en hoe en wanneer ze perceptuele en spatiële representaties inzetten bij het uitvoeren van taken.

4.4 Tot slot. Heuristieken en richtlijnen voor het ontwerp van digitale informatieomgevingen vereisen vooralsnog meer inzicht in de complexiteit van digitale informatietaken. En daarvoor is meer theorievorming vereist over de interactie tussen verschillende cognitieve taken en representatieniveaus, tegelijk met de evaluatie van bestaande en de ontwikkeling van nieuwe methoden om het gedrag van de digitale informatiegebruiker in kaart te brengen.

Bibliografie

- Ahuja, J. S., & Webster, J.** (2001). Perceived disorientation : an examination of a new measure to assess web design effectiveness. *Interacting with computers*, 14, 15-29.
- Barsalou, L. W.** (1999). Perceptual symbol systems. *The behavioral and brain sciences : an international journal of current research and theory with open peer commentary*, 22, 577-609.
- Clark, H. H.** (1996). *Using language*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Danielson, D. R.** (2002). Web navigation and the behavioral effects of constantly visible site maps. *Interacting with computers*, 14, 601-618.
- Dennis, A. R., & Kinney, S. T.** (1998). Testing Media Richness Theory in the New Media: The Effects of Cues, Feedback, and Task Equivocality. *Information systems research : a journal of the Institute of Management Sciences*, 9, 256-274.
- Dennis, A. R., & Valacich, J. S.** (1999). *Rethinking Media Richness: Towards a Theory of Media Synchronicity*. Paper presented at the Proceedings of the 32th Hawaii International Conference.
- Dieberger, A.** (1995). Providing spatial navigation for the World Wide Web. In G. Goos (Ed.), *Lecture notes in computer science* (pp. 93-106). Berlin: Springer.
- Dieberger, A., & Frank, A. U.** (1998). A city metaphor to support navigation in complex information systems. *Journal of Visual Language and Computing*, 9, 597-622.
- Dillon, A., McKnight, C., & Richardson, J.** (1993). Space- the final chapter or why physical representations are not semantic intentions. In J. Richardson (Ed.), *Hypertext: a psychological perspective* (pp. 169-191). London: Ellis Horwood.
- Edwards, D. M., & Hardman, L.** (1989). 'Lost in hyperspace': Cognitive mapping and navigation in a hypertext environment. In R. MacAleese (Ed.), *Hypertext: theory into practice* (pp. 90-105). Oxford: Blackwell Scientific.
- Farris, J. S., Jones, K. S., & Elgin, P. D.** (2002). Users' schemata of hypermedia : what is so 'spatial' about a website? *Interacting with computers*, 14, 487-502.
- Glenberg, A. M.** (2002). The indexical hypothesis: Meaning from language, world, and image. In N. Allen (Ed.), *Working with words and images: New steps in an old dance* (pp. 27-42). Westport, CT: Ablex Publishing.
- Glenberg, A. M., & Robertson, D. A.** (1999). Indexical Understanding of Instructions. *Discourse processes : a multidisciplinary journal*, 28, 1-26.
- Glenberg, A. M., & Robertson, D. A.** (2000). Symbol Grounding and Meaning: A Comparison of High-Dimensional and Embodied Theories of Meaning. *Journal of memory and language*, 43, 379-401.
- Hancock, J. T., & Dunham, P. J.** (2001). Language Use in Computer-Mediated Communication: The Role of Coordination Devices. *Discourse Processes*, 31(1), 91-110.
- Hubona, G. S., Everett, S., Marsch, E., & Wauchope, K.** (1998). Mental Representations of Spatial Language. *International Journal of Man-Machine Studies*, 48, 705-728.
- Kaschak, M. P., & Glenberg, A. M.** (2000). Constructing Meaning: The Role of Affordances and Grammatical Constructions in Sentence Comprehension. *Journal of memory and language*, 43, 508-529.
- Kendon, A.** (2001). Review Article. Gesture as communication strategy. *Semiotica*, 135(1/4), 191-209.
- Maes, A., Arts, A., & Noordman, L.** (2004). Reference Management in Instructive Discourse. *Discourse Processes*, 37(2), 117-144.
- Mandel, T., & Van der Luen, G.** (1996). *Rules of the net: online operating instructions for human beings*. New York: Hyperion.
- Marcelis, P.** (2003). *Overspecificatie in instructieve mens-computerinteractie. Een experimenteel onderzoek naar de manier waarop mensen computers instrueren*. Unpublished Master's Thesis, Universiteit van Tilburg, Tilburg.

Over nieuwe taalwijzen

- Nieuwboer, I.** (2003). *Once you know you can never not know again. The effect of a digital guide in persuading students to go for VCT*. Unpublished Master's Thesis, Universiteit van Tilburg, Tilburg.
- Otter, M., & Johnson, H.** (2000). Lost in hyperspace: metrics and mental models. *Interacting with Computers*, 13, 1-40.
- Pereira, R. E.** (2000). *Optimizing human-computer interaction for the electronic commerce environment* [Journal of Electronic Commerce Research, p. 23-44]. Retrieved October 7, 2003, from the World Wide Web: http://www.csulb.edu/web/journals/jecr/p_i.htm
- Reeves, B., & Nass, C.** (1996). *The media equation : how people treat computers, television, and new media like real people and places*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Schackman, D., Ummelen, N., Cozijn, R., & Maes, A.** (2003). Het effect van informatiestructuur op taakefficiëntie en -effectiviteit bij intranetgebruikers. In I. De Ridder (Ed.), *Studies in Taalbeheersing 1* (pp. 404-415). Assen: Van Gorcum.
- Schnotz, W.** (2001). Sign systems, technologies, and the acquisition of knowledge. In A. Biardeau (Ed.), *Multimedia learning: Cognitive and instructional issues* (pp. 9-29). Amsterdam: Elsevier.
- Shum, S.** (1990). Real and virtual spaces: mapping from spatial cognition to hypertext. *Hypermedia*, 2(2), 133-158.
- Suh, K. S.** (1999). Impact of communication medium on task performance and satisfaction: an examination of media-richness theory. *Information & Management*, 35(5), 295-312.
- Swerts, M., Krahmer, E., Barkhuijsen, P., & van de Laar, L.** (2003). *Audio-visual cues to uncertainty*. Paper presented at the ISCA Workshop on Error Handling in Spoken Dialogue Systems, Château-d'Oex, Switzerland.
- Tversky, B.** (2001). Spatial schemas in depictions. In M. Gattis (Ed.), *Spatial schemas and abstract thought* (pp. 79-112). Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tversky, B.** (2002). Some ways that graphics communicate . In N. Allen (Ed.), *Working with words and images* (pp. 57-74). Westport, Connecticut, London.
- Tversky, B., Kügelmass, S., & Winter, A.** (1991). Cross-Cultural and Developmental Trends in Graphic Productions. *Cognitive psychology*, 23, 515-557.
- Tversky, B., & Lee, P. U.** (1999). Pictorial and verbal tools for conveying routes. In C. F. D. M. Mark (Ed.), *Spatial Information Theory: Cognitive and Computational Foundations of Geographic Information Science* (pp. 51-64). Berlin: Springer Verlag.
- Vessey, I.** (1991). Cognitive Fit: A Theory-based Analysis of the Graphs versus Tables Literature. *Decision Sciences*, 22, 219-240.
- Vessey, I.** (1994). The effect of information presentation on decision making: A cost-benefit analysis. *Information & Management*, 27, 103-119.
- Zacks, J., & Tversky, B.** (1999). Bars and Lines: A Study of Graphic Communication. *Memory & Cognition : a journal of the Psychonomic Society*, 27, 1073-1079.

Signaleringen

Waes, Luuk van, Cuvelier, Pol, Jacobs, Geert & Ridder, Isabelle de (red., 2003). *Studies in taalbeheersing*. Assen: Van Gorcum. ISBN 9023239911. Prijs: € 39,90. (512 pp.)

Zo'n dertig jaar geleden werd er in de afdelingen Neerlandistiek nog wel eens schamper gesproken over het nog immer 'jong' genoemde vak Taalbeheersing. Maar die tijden zijn veranderd. De moderne Taalbeheerser is een zelfbewuste onderzoeker, die in veel gevallen het zich nog steeds snel uitbreidende vakgebied al niet meer of nog nauwelijks kan overzien. De Taalbeheerser van vandaag is maar wat trots op haar of zijn vak. Dat blijkt weer eens uit de inleiding van *Studies in taalbeheersing*, een verzameling bijdragen aan VioT 2002 in Antwerpen: 'Wat van wijnjaren niet gezegd kan worden, maar van de bundels wel, is dat ze telkens weer beter worden.' Vlamingen hebben in het algemeen meer verstand van wijn dan Nederlanders, maar dit surplus aan wijnkennis kan natuurlijk ook het enthousiasme van de redactieleden voor de kwaliteit van de congresbijdragen enigszins gekleurd hebben.

In *Studies in taalbeheersing* komen in veertig papers verschillende vormen van mondelinge en schriftelijke communicatie aan de orde. Van argumentatie, een van oudsher belangrijk onderzoeksgebied in het vak, tot retorica, conversatie, tekstontwerp, -begrip, en -productie. En dan noem ik nog niet alle subdisciplines die de

onderzoekers met 'een brede waaier van onderzoeksmethodes' ter hand hebben genomen. Deze keer was er op het driejaarlijkse taalbeheersingscongres zelfs een nieuwe stroom waarin het aloude métier van het schrijven van speeches centraal stond. Kortom, hoewel de samenstellers van de bundel geen aanleiding zien tot het ventileren van enige, altijd toch weer sympathieke, bescheidenheid, ontwikkelt het vak zich inderdaad over een breed spoor.

De bundel moet wel het beste bevatten wat de taalbeheersing te bieden heeft. Elke paper immers, aldus samenstellers, 'werd zorgvuldig door een aantal experts uit het vakgebied beoordeeld en getoetst aan hedendaagse onderzoeksnormen.' Dit wekt bij voorbaat veel vertrouwen.

De schrijvers van de verschillende bijdragen maken het hun lezers overigens niet altijd gemakkelijk en zelfs wel eens moeilijker dan nodig is. Al het taalbeheersingsonderzoek heeft uiteindelijk als doel de informatieoverdracht te verbeteren. En je mag dan ook aannemen dat veel van de nieuwe inzichten langzamerhand hun weg zullen vinden naar leerboeken en syllabi die taaltrainers gebruiken. Maar zinnen als 'Bij het produceren van tekst maakt een taalgebruiker voortdurend keuzes over de vorm en informativiteit van referentiële uitdrukkingen die verwijzen naar entiteiten' (20) zouden toch opknappen van een niet minder precieze maar wel helderder en vooral eenvoudiger formulering. Als je aan één vak de eis van helderheid mag stellen, dan wel aan

Signaleringen

het onze. En wie naar die broodnodige noodzakelijke helderheid streeft, vermijdt in de indicatieve samenvatting voorafgaande aan een artikel een formulering als de volgende: '(Kleuters) realiseren weinig collateralale signalen die positieve evidentie geven ten aanzien van het projectsucces van de ander, realiseren andere vormen van continuering, terwijl onbegripsindicaties vooral een relationele functie blijken te hebben' (45). Ja, dat belooft het een en ander voor het artikel daaronder.

De door de samenstellers al gesignaleerde internationale oriëntatie van het vak komt niet alleen tot uiting in de menigvuldige verwijzingen naar internationaal onderzoek maar ook in een titel als 'Guilt appeals in fondsverwervingsbrieven' (437). De vraag waarom 'Guilt appeal' perse in het Engels moet, zal ongetwijfeld als antwoord krijgen: omdat dat nu eenmaal de internationale term is.

Alle tot nu toe gehouden congressen heb ik meegemaakt en dus heb ik ook alle bundels doorgenomen met keuzes uit de bij die gelegenheden gehouden lezingen. En dan is het toch jammer dat je na al die jaren moet constateren dat de inderdaad sterk toegenomen wetenschappelijkheid de leesbaarheid van de bijdragen niet ten goede is gekomen. Welke jonge en betrokken vakgenoot onderneemt eens een studie naar de inhoudelijke en stilistische aantrekkelijkheid van VIOT-bundels door de jaren heen?

Maar goed, dit zijn slechts enkele kanttekeningen bij een verder geschakeerde bundel, de eerste in een reeks nieuwe boeken over taalbeheersingsonderzoek. De uitgave van een selectie van bijdragen aan het driejaarlijkse VIOT-congres zal daar een vast onderdeel van gaan uitmaken. Zo'n selectie werkt als een vlootshow, en misschien als prikkeling om bepaald onderzoek met nog meer verve ter hand te nemen. Het is hoe dan ook ondoenlijk om in kort bestek de variatie in onderwerpen

ook maar enigszins recht te doen. En dat is jammer, want veel van het moderne Taalbeheersingsonderzoek is bijzonder interessant en veelbelovend en gaat over onderwerpen die onderzoek meer dan waard zijn. Wie wil weten hoe leerlingen korte verhalen lezen, waarom je foutloos moet schrijven, hoe het zit met ironie en sarcasme in advertenties, of met de dubbelzinnigheidsdrogreden, de inleidingstechnieken van ministeriële speechschrijvers of de effectiviteit van tekstdia's bij presentaties (bedoeld is PowerPoint), kan avondenlang geboeid in dit boek zitten lezen. Dat geldt zeker ook voor de bijdragen op het gebied van de argumentatie.

Aan het begin van deze signalering heb ik de vergelijking van de samenstellers met wijnjaren aangehaald. Zij beginnen die inleiding overigens nog specifiek door de bundel te vergelijken met beaujolais nouveau. Dat valt me toch wel weer tegen van Vlamingen. En ik wil de lezers van dit stukje dan ook oproepen deze vergelijking te negeren. Beaujolais Nouveau is voor het grootste deel *château migraine*, ofwel bocht. Dat kan van deze bundel niet gezegd worden. En als een aantal van de onderzoekers/schrijvers mijn oproep voor meer stilistische aantrekkelijkheid nu eens ter harte zouden nemen, kan ik al bijna niet meer wachten op de volgende bundeling van het eigentijdse Taalbeheersingsonderzoek. Dat moet dan wel Bourgogne worden, of heel oude Bordeaux.

Rudolf Geel

Westendorp, Grard (2004). *De Spraakmakers. Van pratende aap naar bewust denkende mens.* Assen: Van Gorcum. ISBN 9023240103. Prijs: € 27,50 (xii + 214 pp.)

Gegeven de woordspelerige titel en de nogal pretentieuze ondertitel waren mijn

verwachtingen over dit boek niet hoog gespannen. Dat, blijkens de achterflap, de auteur ons mee zal nemen “op een uiterst fascinerende zoektocht naar de weg die apen hebben afgelegd van onbeholpen praters tot krachtige, beheerste denkers,” wekt ook niet veel vertrouwen, evenmin als de verzekering (t.a.p.) dat Westendorp ons “middels een ongeëvenaard wetenschappelijk detectiveverhaal [...] inzicht (geeft) in hoe wij denken en waarom wij, hedendaagse mensen, doen zoals we doen.” Toch is het zeker geen onaardig boek.

De Spraakmakers is de postuum verschenen vertaling van een (ongepubliceerd) Engelstalig manuscript, *The Sapiens Factor*. Die titel is aanzienlijk meer “to the point.” Westendorp – naar eigen zeggen “een ‘veteraan’ op het speelveld van de evolutionaire psychologie” (ix) – zet namelijk uiteen waarom, in het bestek van de menselijke evolutie, functionele adaptatie in de richting van “woordgestuurde mentale operaties” (113) cruciaal in het geding was bij “de vorming van een tweede parallele werkelijkheid in de geest” (118). Die secundaire (verbale) realiteit, oftewel de “sapiens factor,” is wat de uniciteit van de menselijke soort bepaalt.

Kort samengevat komt Westendorps these hierop neer. Onze verre voorouders verschilden niet wezenlijk van andere (zoog)dieren. Net als de meeste “hogere” diersoorten beschikte de “vroege mens van zo’n twee miljoen jaar geleden” over een cognitief systeem dat hem in staat stelde tot relatief complexe vormen van omgevings- en kennisrepresentatie. De vroegmenselijke cognitie (alsook die van dieren) is echter volkomen reactief. De buitenwereld produceert stimuli die mentaal gerepresenteerd worden; vervolgens treedt er op grond van een automatische “koppeling” van zo’n stimulusrepresentatie (die in informatief opzicht aanzienlijk rijker kan zijn dan de stimulus zelf) aan representaties

die al in het geheugensysteem aanwezig zijn, een onbewust deductief proces in werking, waarbij er allerlei “calculaties” uitgevoerd worden, zodanig dat er “output” tot stand komt, doorgaans in de vorm een “beslissing” om wel of niet tot actie over te gaan (33–35; 84–85). Wat de toenmalige mensen echter onderscheidde van veel andere dieren, alhoewel lang niet alle, is dat zij voor hun communicatie gebruik maakten van vocale tekens. Net als bij de *alarm calls* van bijvoorbeeld meerkatten en prairiehonden, waarbij er sprake is van systematische correspondentierelaties tussen vocale signalen en de gevaren waarnaar verwezen wordt, bestond er tussen de “vocalisaties” van vroege mensen en hun (referentiële) betekenis een vast verband.

Wat evenwel uniek is voor de mens van “zo’n 45.000 tot 15.000 jaar geleden” (80) is het fenomeen subvocalisatie: het zonder communicatief oogmerk in zichzelf “mompelen” van klankreeksen die gewoonlijk (en voordien uitsluitend) werden geproduceerd om de aandacht van anderen op iets te vestigen. Die min of meer toevallig ontstane habitus heeft verstrekkende gevolgen gehad. Analoog aan externe “perceptuele input” fungeerden gesubvocaliseerde “woorden” als stimuli die (onbewuste) cognitieve processen in werking stellen. Via “hardop in zichzelf praten” (83) verkreeg de mens dus toegang tot z’n eigen cognitieve systeem, en kon hij op den duur naar willekeur “denkprocessen” in gang zetten. In de woorden van Westendorp, “de woorden van Jan [een denkbeeldige *Cro-Magnonman*] (zijn) handvaten [*sic*] of ‘hendels’ (...) waarmee hij actief zijn eigen binnenste kan bereiken” (84).

Maar er was nog een lange weg te gaan voor de “geverbaliseerde cognitie” een feit was. Daarbij was de ontdekking dat mentale representaties “gedeeld” kunnen worden in het kader van verbale interactie, de bepalende factor. Aanvankelijk kon er over

Signaleringen

representaties alleen gecommuniceerd worden indien deze direct aan het hier-en-nu waren gerelateerd. Maar gaandeweg leerde men “mentale plaatjes” langer “vasthouden,” en uiteindelijk – ten tijde van “de dageraad van de geschiedenis, zo’n 5500 jaar geleden” (96) – kwam het zover dat er gesproken kon worden over “representaties die zijn losgekoppeld van de [direct waarneembare] werkelijkheid” (97).

Op basis van het vermogen om via verbale “hendels” mentale representaties te activeren ontstond vervolgens het vermogen om zulke representaties te combineren en zo compleet nieuwe voorstellingen te creëren, inclusief “beelden van situaties die in werkelijkheid niet bestaan” (101). “Na een miljoenen jaren durende fase van langzame functionele ontwikkeling zijn onze hersenen op zeker moment [sic] autonoom geworden door woorden te gaan gebruiken voor het oproepen, vasthouden en manipuleren van mentale beelden” – ergo, “bewust menselijk denken (is) een toevalig nevenproduct van een eerdere aanpassing” (102).

Alhoewel allerminst een “ongeëvenaard wetenschappelijk detectiveverhaal,” vormt Westendorps theorie over de cognitieve effecten en consequenties van subvocalisatie een boeiend en mogelijk deels ook plausibel evolutionair scenario. Zijn exposé spoort uitstekend met recente cognitieve-theoretische inzichten, maar in taalkundig opzicht stelt het wat teleur. Waar de linguïstische literatuur over taalevolutie wellicht al te zeer in het teken van syntactico-centristische preoccupaties staat, is bij Westendorp de absolute hoofdrol juist weggelegd voor het (losse) woord. Die opzettelijke – en pas tegen het eind van het boek toegelichte – beperking is echter veel te kort door de bocht. In elk geval getuigt de opvatting dat zinstructuur voornamelijk een kwestie van conventionele woordvolgorde is (175), van een gebrek

aan kennis over syntaxis en grammatica. Een enkel onthullend citaat: “alle talen (hebben) een stelsel van regels die de woordvolgorde in zinnen bepalen, al zijn die veelal willekeurig en tamelijk chaotisch” (72); “[het denkproces] wordt aan woorden gekoppeld: eerst aan een enkel woord, daarna aan twee en ten slotte aan een hele serie” (83). Hoe die “serievorming” in z’n werk gaat? Heel simpel eigenlijk: langere zinnen “beginnen te ontstaan” (86), woorden worden “tot volzinnen (...) aaneengesmeed” (165).

In hoeverre Westendorps hypothese origineel is, valt moeilijk uit te maken. Het boek bevat weliswaar een indrukwekkende bibliografie alsmede een bescheiden notenapparaat, maar in de tekst wordt over het algemeen onvoldoende duidelijk gemaakt hoe het beweerde zich verhoudt tot het klaarblijkelijk gelezene. Wel wordt duidelijk (84) dat het fundamentele idee over verbale hendels afkomstig is van Ray Jackendoff (die “r” is een van de *typo*’s die met een aantal grammaticale feilen en stilistische onvolkomenheden het boek ontseriesen). Of Westendorps opmerkelijke inzicht dat argumentatie veelal weinig meer inhoudt dan de rationalisatie achteraf van innerlijke “aandriften” (vgl. 117, 179), de vrucht vormt van zijn lectuur van een eveneens op de literatuurlijst prijkend werk van M.A. van Rees, valt daarentegen gegeven het ontbreken van een systematische verantwoording niet na te gaan.

Over argumentatie gesproken, de overtuigingskracht van Westendorps beschouwing stoelt voor een belangrijk deel op evocatieve reconstructies van hoe “voorvader” Jan al subvocaliserend hutten bouwt of hoe er bij de dagdromende “overgangsvorm” Marie plotsklaps een “mentaal plaatje” ontstaat over hoe wilde paarden het best gevangen kunnen worden. Hoe inventief, meeslepend en verhelderend ook, bewijskracht hebben zulke denkbeel-

dige voorstellingen van prehistorische zaken natuurlijk niet. Maar al schiet *De Spraakmakers* in verschillende (wetenschappelijke) opzichten te kort, het is beslist een lezenswaardig en inspirerend boek met verrassende inzichten, ook over allerhande bijzaken als het ontstaan van fictie of het ongerief van de premature ejaculatie.

Marcel Bax

Springorum, D. (2003). *Strategisch communiceren. Interactiestrategieën in het taalverkeer.* Bussum: Uitgeverij Coutinho. ISBN 9062833322. Prijs: € 18,00 (172 pp.)

In *Strategisch communiceren* volgt de lezer Aafke. De communicatieve situaties waarin zij gedurende een dag uit haar leven verzeild raakt dienen als uitgangspunt voor de beschrijving van verschillende aspecten van sociale interactie en de bespreking van meer of minder gepaste interactionele strategieën. De aanpak is hierdoor prettig concreet: theoretische noties worden aan de hand van specifieke interactionele situaties geïntroduceerd en geïllustreerd.

Strategisch communiceren is geschreven binnen een sterk sociaal-psychologisch kader. Niet het uiteindelijke communicatieve product staat centraal, maar de handelingskeuzes die aan een communicatieve situatie ten grondslag liggen. Het boek is geschreven vanuit de aanname dat inzicht in de interactionele situatie een noodzakelijke voorwaarde is voor geslaagde communicatie. Aandacht voor de meer talige (productgerichte) kant van communicatie dient binnen het curriculum dan ook voorafgegaan te worden door onderwijs in de sociaal-psychologische achtergronden van communicatie (zie: Docentenhandleiding. <http://www.coutinho.nl>). In die behoefte probeert *Strategisch communiceren*

te voorzien.

Het boek valt uiteen in vier delen. De eerste twee delen geven een beschrijving van de inhoud en vorm van interacties. Interacties worden beschreven in termen van *zetten* die onderling met elkaar verbonden zijn. Uitgangspunt bij de beschrijving is steeds de verdeling van de sociale relaties en interactionele rollen van de deelnemers. De rollen die interactiepartners spelen en de wijze waarop ze hun zetten realiseren bepalen uiteindelijk de vorm van de interactie. Deze relaties en rollen worden beschreven aan de hand van een aantal klassieke sociaal psychologische studies: Bales' *interaction process analysis*, de roos van Leary en Berne's transactionele analyse.

In het derde deel wordt dieper ingegaan op de vraag hoe deelnemers de kwaliteit van hun interacties kunnen verbeteren door middel van strategisch handelen. Strategisch handelen wordt gedefinieerd als 'je interactioneel handelen afstemmen op het perspectief van de ander'. Dit kan door het perspectief van de interactiepartner over te nemen, maar je kunt dat perspectief natuurlijk ook afwijzen. Bij die keuze maak je gebruik van normen. Aan het eind van het derde deel wordt dieper op deze normen ingegaan. Behandeld worden: de beleefdheidstheorie van Brown en Levinson, de balanstheorie van Heider en de 'cognitieve dissonantie'-theorie van Festinger.

In het vierde deel wordt de student uitgenodigd om de in de voorgaande delen gepresenteerde theorie toe te passen op achttien verschillende 'problematische' communicatieve situaties. Hier wordt de student steeds gevraagd een beschrijving te geven van de situatie, het probleem en de reactiemogelijkheden. Dit leidt tot een voorstel voor de meest gepaste strategie en een uitwerking van de uiteindelijke tekst (brief, memo, notitie). In de vraagstelling en in de uitwerkingen in de docenten-

Signaleringen

handleiding wordt hierbij steeds teruggegrepen naar de in het boek behandelde theorie. Wel blijft hierbij een aantal aspecten onbesproken. De nadruk ligt voornamelijk op de transactionele analyse van Bern en de beleefdheidstheorie van Brown en Levinson. Ook is er in de opdrachten weinig tot geen aandacht voor mondeling taalgebruik. Dat is merkwaardig, want in de bespreking van de theorie ligt de nadruk zeer sterk op gesproken taal. Het is ook jammer omdat hierdoor het incrementele en dynamische karakter van dergelijke interacties naar de achtergrond verdwijnt.

Zoals gezegd, *Strategisch communiceren* is geschreven vanuit een sociaal-psychologische invalshoek en richt zich vooral op de handelingskeuzes die aan de eigenlijke interactie voorafgaan. Het belangrijkste deel van de opdrachten bestaat echter uit het produceren van een tekst. Hier worden talige kenmerken (de productkenmerken die voortkomen uit dergelijke keuzes) natuurlijk zeer relevant. Helaas geeft het boek op dat punt de student weinig houvast.

Wie denkt met *Strategisch communiceren* een Machiavellistische handleiding voor een succesvoller leven in handen te hebben komt bedrogen uit. Gelukkig maar. Het boek probeert geen pasklare oplossingen te geven. Wel geeft het een aantal nuttige richtlijnen aan de hand waarvan je binnen specifieke communicatieve situaties communicatief gedrag kunt evalueren.

Mike Huiskes

Geer, Peter van der & Engelfriet, Richard (2003). *De Debatmethode*. 's-Gravenhage: Reed Business Information bv. ISBN 9059012321. Prijs: € 24,- (112 pp.)

In 1989 verscheen *Debatteren over beleid. Beknopte handleiding voor academisch debatteren* van Braet en Berkenbosch. Dit boek,

dat inmiddels is vervangen door *Effectief debatteren. Argumenteren en presenteren over beleid*, is een belangrijke stimulans geweest voor het debatteren in Nederland. Sindsdien wordt aan een aantal hogescholen en universiteiten, zoals de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Leiden, onderwijs in (academisch) debatteren verzorgd, meestal als onderdeel van het vak Taalbeheersing. Ook buiten het onderwijs, in debatverenigingen, bedrijven en (overheids)instellingen, wordt druk gedebatteerd. Omdat het debatteren zo populair is geworden, hebben verschillende taalbeheersers en andere academici die zich tijdens hun studie intensief hebben verdiept in het debat, er hun professie van gemaakt. Zij geven debattrainingen, organiseren debatten op het internet of adviseren politici over debatstrategieën. Daarnaast brengen sommigen ook praktische boeken over het onderwerp op de markt. Zo verscheen onlangs *De Debatmethode* Van der Geer en Engelfriet. Dit boek is een vernieuwde uitgave van *Werken aan debatvaardigheden* uit 1994.

De Debatmethode bestaat uit zeven hoofdstukken en een aantal bijlagen. In het eerste hoofdstuk geven de auteurs een beknopte historie van het debat, waarin de bijdragen van Braet die ik eerder in deze aankondiging aangaf, vreemd genoeg, ongenoemd blijven. Ook geven de auteurs in dit hoofdstuk aan wat zij verstaan onder de Debatmethode ('deze beschrijft hoe we met behulp van beproefde debatformen tegenstellingen bespreekbaar en productief kunnen maken en tegelijkertijd onze vaardigheden daarin kunnen verbeteren') en hoe de principes die aan de Debatmethode ten grondslag liggen, van invloed zijn op de wijze waarop het debat wordt ingericht en op de taken van de deelnemers.

In hoofdstuk twee worden verschillende debatformen besproken: het lagerhuisdebat, het Cambridge-debat, het parle-

mentair debat, het beleidsdebat, het kruis-verhoordebat en het waardedebat. Uit de beschrijving van de debatvormen komt duidelijk naar voren dat niet alleen de spelregels per type debat nogal kunnen verschillen, maar ook dat aan de inhoud en aan de presentatie niet in alle debatvormen hetzelfde gewicht wordt toegekend.

In de hoofdstukken drie, vier en vijf worden vaardigheden besproken die onmisbaar zijn voor een debater: argumenteren, reageren en presenteren. Hoofdstuk drie, 'Sterk argumenteren', is een belangrijk hoofdstuk, waarin onder andere aandacht wordt besteed aan de, volgens Van der Geer en Engelfriet, 'eenvoudige theorie' voor het onderbouwen van een standpunt. Behandeling van enige theorie is volgens de auteurs noodzakelijk om grip te krijgen op de veel ingewikkelder (debat)praktijk. De uitleg van die 'eenvoudige theorie' laat echter nogal wat te wensen over. Om te beginnen beweren de auteurs dat 'elke bewering en elk standpunt feitelijk bestaat uit twee (of meer) vooronderstellingen (de argumenten) die leiden tot een conclusie (het standpunt)'. Uit deze uitleg valt niet op te maken wat nu precies moet worden verstaan onder een standpunt: is een vooronderstelling (onderdeel van) een standpunt, is een standpunt de conclusie of vormen al deze dingen samen een standpunt? Ook de uitleg van wat een argument is en wat een vooronderstelling is gaat niet helemaal goed: lijken de begrippen in het zojuist gegeven citaat nog beschouwd te moeten worden als synoniemen, even verder op de pagina blijken 'vooronderstellingen achter argumenten' schuil te gaan. Het syllogisme dat vervolgens wordt gepresenteerd (1 Steden met een station zijn goed bereikbaar, 2 Tilburg heeft een station, Conclusie: Tilburg is een goed bereikbare stad) is waarschijnlijk bedoeld om een en ander te verhelderen, maar biedt eveneens weinig

soelaas, nu daarbij de termen argument en standpunt niet terugkomen terwijl de termen *major* en *minor* die worden gebruikt niet worden toegelicht.

Hoofdstuk zes is vooral interessant voor docenten en trainers, omdat daarin een aantal debatoefeningen worden besproken. Helaas hebben de auteurs besloten om de oefeningen, zoals zij zelf zeggen, 'in vogelvlucht' te behandelen. De oefeningen worden daardoor veel te summier uitgelegd om echt bruikbaar te kunnen zijn: docenten, vooral zij die niet heel veel ervaring hebben met onderwijs in debatvaardigheden, zullen meer didactische aanwijzingen nodig hebben.

Het laatste hoofdstuk bestaat uit een checklist voor debaters. Aan de hand van een lijst met vragen kan een debater proberen na te gaan of hij zich goed op een debat heeft voorbereid. In de bijlagen worden verder nog wat wetenswaardigheden vermeld over debatevenementen en debatingclubs. De vormgeving van het boek is op een punt nogal merkwaardig. In een aantal hoofdstukken, maar niet in allemaal, zijn woorden, zoals 'laagdrempelig', 'praktijk' en 'emoties', uit de tekst geïsoleerd en in de linker kantlijn geplaatst. Wat de functie is van deze, zo op het oog willekeurige, verzameling woorden in de kantlijn voor de 'lopende' tekst is niet duidelijk.

De Debatmethode is bedoeld voor een zeer divers publiek dat aan de hand van de twee vragen die in het boek centraal staan in twee groepen kan worden ingedeeld: cursisten (hoe leert u de kunst van het debatteren?) en docenten en trainers (Hoe krijgt u een goed debat?). De ambitie om een boek voor beide doelgroepen te schrijven blijkt, zoals te verwachten valt, nogal hoog gegrepen. *Werken aan debatvaardigheden*, waarin debaters wordt uitgelegd hoe ze zich systematisch op een debat kunnen voorbereiden, was in dat opzicht eenduidiger en dus geslaagder. Ook is het

Signaleringen

jammer dat in de vernieuwde uitgave geen expliciete aandacht meer wordt geschonken aan het jureren van debatten.

Al met al is *De Debatmethode* misschien niet onaardig voor mensen die eens iets over debatteren willen lezen, maar als leerboek voor cursisten of als handleiding voor docenten is het te oppervlakkig en te weinig didactisch. De presentatie van *De debatemethode* op de achterflap als een handboek is dan ook veel te pretentief.

José Plug

Lei, H. van der, Knol, I. & Moojen, B. (2003). *Communicatie in praktijk*. Baarn: HB uitgevers. ISBN 9055743909. Prijs: € 20,50 (144 pp.)

Wat hebben een reorganisatie van een bedrijf, de opzet van een nieuwe huisstijl en een verbouwing van een schoollocatie met elkaar gemeen? Ze zijn allemaal te vangen onder de noemer 'project' waarbij een eenmalige, tijdelijke activiteit moet worden gerealiseerd binnen een bepaald budget en waarbij meestal mensen uit verschillende vakgebieden met elkaar samenwerken. In *Communicatie in praktijk* bespreken Van der Lei, Knol en Moojen de kenmerken van het werken aan een project en de mondelinge en schriftelijke communicatietaken die daarmee samenhangen.

Het praktische leerboek is volgens de website van HB uitgevers bedoeld voor het HBO, waar studenten steeds vaker samen aan projecten werken. Het boek biedt bruikbare handreikingen voor de invulling van het taalbeheersings- en communicatieonderwijs binnen het hoger beroepsonderwijs. De inhoudelijke uitwerking van het boek laat echter naar mijn mening nog te wensen over.

Communicatie in praktijk bestaat uit twaalf hoofdstukken. In het tweede hoofd-

stuk wordt het projectmatig werken besproken. De auteurs bespreken hierin niet alleen wat een project precies is en welke rollen binnen een projectgroep vervuld moeten worden, maar ook bijvoorbeeld de fasen waaruit een project bestaat. De lezer krijgt hierbij tevens zicht op de veelheid aan communicatietaken die uitgevoerd worden bij het werken aan een project: van afspraken maken tot het schrijven van een plan van aanpak. Aardig is dat in dit hoofdstuk de theorie geconcretiseerd wordt aan de hand van een praktijkvoorbeeld waarin een schoolgebouw toegankelijker moet worden gemaakt voor mindervaliden.

De wijze waarop je tijdens het uitvoeren van een project schriftelijk en mondeling communiceert, wordt echter onvoldoende duidelijk gemaakt in de hoofdstukken die volgen. Zo staan hoofdstuk 3 en 4 in het teken van communicatie in het algemeen. In hoofdstuk 3 behandelen de auteurs communicatie aan de hand van het communicatiemodel van Schulz von Thun. Het belerende hoofdstuk geeft inzicht in de eisen aan effectieve en efficiënte communicatie. Het is jammer dat de voorbeelden die de stof illustreren niet teruggrijpen op de uitgebreide casus uit hoofdstuk 2 en ook niet consequent in verband worden gebracht met voorbeelden van andere projecten, waardoor de stof erg op zichzelf komt te staan. Of de auteurs dit een lastige opgave vonden? Je zou het bijna denken als je een voorbeeld leest dat de eis van aantrekkelijkheid op woordniveau illustreert: 'De vermoeide docent deed een uiterste poging om een sprekend voorbeeld te geven.'

Het vervolg van het boek behandelt specifieke mondelinge en schriftelijke vaardigheden. In hoofdstuk 5, 6 en 7 geven de auteurs handreikingen voor respectievelijk het geven van een presentatie, tweegesprekken en groepsgesprekken. Opval-

lend is de onevenwichtigheid tussen deze hoofdstukken. Zo worden presentaties vrij algemeen behandeld, terwijl je deze specifiek zou kunnen koppelen aan bijvoorbeeld de presentatie en evaluatie van een project. Tweegesprekken worden vervolgens uitgebreid besproken. Onduidelijk daarbij is dat bijvoorbeeld het functionerings- en slechtnieuwsgesprek vanuit het perspectief van de spreker worden besproken, terwijl het sollicitatiegesprek vanuit het perspectief van de sollicitant wordt bekeken. Daarnaast is het verwarrend dat bij het interview ook aandacht wordt besteed aan de uitwerking van het interview, terwijl dit hoofdstuk gericht is op mondelinge communicatie. Tot slot is het opmerkelijk dat bij het hoofdstuk over groeps gesprekken beknopt ingegaan wordt op argumentatie, terwijl argumentatieve vaardigheden niet alleen van belang zijn voor een vergadering of onderhandeling, maar voor alle betogende genres die in het boek worden besproken.

De auteurs bespreken tot slot in de laatste vijf hoofdstukken verschillende tekstgenres: brieven, rapporten, handleidingen, notulen en webteksten. In het hoofdstuk over brieven maakt de lezer kennis met

verschillende typen, zoals de uitnodigingsbrief, de klachtenbrief en de sollicitatiebrief. De auteurs stellen brieven vreemd genoeg gelijk met e-mails, terwijl daar, zoals in het onderdeel over webteksten blijkt, andere conventies voor moeten gelden. Daarnaast is onduidelijk waarom informatie over het schrijven van een handleiding moet opgenomen worden in een boek over projectmatig werken. Tot slot is het hoofdstuk over webteksten erg oppervlakkig uitgewerkt. Vraag is of je met instructies als 'maak een bijna overdreven gebruik van signaalwoorden en leesprykkels als koppen, titels en witregels' een helder gestructureerde webtekst kunt schrijven.

Het idee achter het studieboek is goed. Het is aardig om in het taalbeheersingsonderwijs aan te sluiten bij de latere beroepspraktijk van studenten. De lezer zal echter door de incoherentie en veelal magere uitwerking van het boek nog een project hebben aan het onder de knie krijgen van de mondelinge en schriftelijke vaardigheden die bij de opzet en uitvoering van een project komen kijken.

Everdien Rietstap

Uit de tijdschriften

Levende Talen Tijdschrift, jrg. 4, nr. 4, jrg. 5, nr. 1. Het eerste artikel in dit nummer is van Wander Lowie, die betoogt dat het juist in deze tijden van toenemende Engelstaligheid onder Nederlanders wel degelijk zinrijk is om in het middelbaar onderwijs aandacht te schenken aan de verbetering van de uitspraak van het Engels. Hij zet uiteen volgens welke methode dit het beste kan gebeuren en geeft enkele praktische adviezen voor een beter uitspraakonderwijs. Guus Extra en Kutlay Yagmur geven de hoofdlijnen weer van het op verzoek van de UNESCO geschreven rapport 'Language diversity in multicultural Europe', dat actueel is door de wankelende positie van het onderwijs in de eigen taal aan immigrantenkinderen. Marc Verboord rapporteert over een grootschalig onderzoek naar trends in het literatuuronderwijs in de periode van 1975 tot 2000 en naar de effecten van dat onderwijs. Hij wil hiermee een op empirische gegevens steunende discussie mogelijk maken over de vorm die het literatuuronderwijs in de nabije toekomst zou moeten hebben. Lilian van der Bolt presenteert een didactisch kader dat het mogelijk moet maken om het lezen in de literatuurles op school beter aan te laten sluiten bij het spontaan lezen in de vrije tijd; zij verschaft concrete aanknopingspunten voor docenten om hun aanpak en werkwijze in de literatuurles te verbeteren.

Moer (2003) nr. 4, (2004), nr. 1.

Deze aflevering van *Moer* bevat drie artikelen. Het eerste is van Ria van Onna en Ton Vallen. Zij rapporteren over een door henzelf uitgevoerd kleinschalig diepteonderzoek in het basisonderwijs naar de inschatting van docenten in meertalige klassen van de taalvaardigheid van hun leerlingen. Die vaardigheid blijkt structureel te worden overschat. Jeff Bezemer presenteert een *case study* waarin hij heeft geobserveerd hoe een ervaren leraar op een basisschool omgaat met meertalige leerlingen. De leraar vertoont volgens de auteur tekenen van een 'ontluikend bewustzijn' van meertaligheid. Hans Wegman legt uit wat de tien punten inhouden van zijn 'tienpuntenlijstje' voor het schrijven van fictie en rapporteert over de resultaten van de toepassing van het lijstje in het onderwijs op een lerarenopleiding in Nijmegen. Joyce Vermeeren doet verslag van de 17^e conferentie over het Schoolvak Nederlands die onder de titel "Taal is van iedereen" op 14 en 15 november 2003 in Utrecht werd gehouden.

Nederlandse Taalkunde, jrg. 9, nr. 1.

Dit nummer begint met een bijdrage van Wim Zonneveld, die nagaat hoe meervoudsvorming ('-e', '-en', '-s', '-es') in het Nederlands 'verworven' wordt. Hij past het door Steven Pinker ontwikkelde *dual-route*-model voor de analyse van morfologische

taalvormingsprocessen toe bij de interpretatie van verwervingsfeiten uit een Nederlands corpus. Mark de Vries bespreekt een syntactisch verschijnsel dat volgens hem tot voor kort nog onbekend was: de naamvals- en persoonscongruentie in uitbreidende betrekkelijke bijzinnen met een voornaamwoordelijk antecedent ('Ze kijkt naar mij, die ze nooit eerder heeft opgemerkt'). De acceptabiliteit van een dergelijke constructie blijkt niet alleen te kunnen afhangen van de naamvalcongruentie tussen het betrekkelijk voornaamwoord en het antecedent maar ook van de werkwoordsvervoeging naar persoon en getal. Het doel van het artikel is te verklaren waarom dit zo is. Freek van de Velde biedt in het laatste reguliere artikel van dit nummer empirische evidentie voor de stelling dat de Middelnederlandse onpersoonlijke constructie ('Den apostelen wonderde des', d.w.z. 'De apostelen verwonderden zich erover') geen 'grammaticaal curiosum' is, maar semantisch goed kan worden gemotiveerd. Er zijn boekbesprekingen van Reinier Salverda over *De andere talen van Nederland. Thuis en op school* van Guus Extra, Tim van der Avoird, Peter Broeder en Kutlay Yagmur, A.M Duinhoven over *Syntaxis. Een generatieve inleiding* van Rint Sybema, Luuk Lagerwerf over *Vormen van verklaren* van Patrick Meuris en Cor van Bree over *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden* onder redactie van Ronald Willemyns en Wim Daniëls.

Onze Taal, jrg. 73, nrs. 1, 2/3 en 4

In dit eerste nummer van de nieuwe jaargang worden onder verschillende preciseringen antwoorden voorgesteld op de vraag 'Vervlakt het Nederlands?' Vincent van Heuven doet verslag van onderzoek naar de mogelijke vervlakking van de Nederlandse zinsmelodie. Inderdaad blijken jongeren vooralsnog (de 'trendstudie'

naar het verschijnsel zal pas in 2010 zijn afgerond) vlakker te zijn gaan spreken dan ouderen. Anders dan bij het Poldernederlands dragen bij deze taalverandering mannen en vrouwen in gelijke mate schuld. Renée van Bezooijen stelt een uitspraakkwestie aan de orde: de Gooise *r*, die een 'j' wordt na een klinker ('met stip op nummej één!') Het blijkt dat de opmars van deze 'ej' niet te stuiten is en zich in de toekomst zelfs tot een echt spraakgebrek zou kunnen ontwikkelen, waarbij de *r* ook vóór een klinker een 'j' wordt, zoals in 'jadio'; een verschijnsel dat zich overigens in Leiden al jaren manifesteert. Nicoline van der Sijs laat zien dat ook de grammatica het moet ontgelden – al noemt zij het niet zo. Liever spreekt ze van een discrepantie tussen taalregels en taalgebruik en pleit ze voor een aanpassing van de eerste aan de laatste, in plaats van andersom. Ton den Boon heeft buiten het thema uit de duizenden nieuwe woorden van 2003 achttien kampioenen geselecteerd, waaronder 'jongpleger' (minder streng te straffen dan de 'meerpleser' en de 'veelpleser') en de 'kansweigeraar' (kansarm? eigen schuld, dikke bult). Ook bespreekt hij de – meestal Engelse – woorden die in de loop van de filmgeschiedenis 'via het witte doek' tot ons zijn gekomen (en daar zijn gebleven), zoals *deep throat* en *basic instinct* (maar wie gebruikt die dan?) G.W. van der Meiden laat zien dat het helemaal niet nodig was geweest om als aanduiding van het feestelijk verschroeien van vlees het Engelse *barbecueën* te gebruiken: er bestaat een minstens even oude en zeker leukere Nederlands-Surinaamse variant van hetzelfde – van oorsprong Haïtiaanse – bronwoord: *barbakotten*. C. Kostelijk betoogt dat het woord *markt* regionaal al sinds jaar en dag als *mart* wordt uitgesproken en opgeschreven (tot, zo had hij daaraan kunnen toevoegen, in New York toe).

Het dubbelnummer 2/3 bevat voordrachten van het 24ste congres van Onze Taal, dat op 8 november 2003 in Rotterdam werd gehouden met als thema ‘Zin en onzin van jargon’. Emeritus hoogleraar dialectkunde Toon Hagen betoogt dat jargon niet alleen leuk en aardig (of afschuwelijk) kan zijn, maar ook een voor de taalkunde interessant studieobject vormt. Jeltje van Nieuwenhoven schetst, zoals van haar verwacht mag worden, een aantal trends in het politieke jargon. Historica Reinildis van Ditzhuijzen spreekt de verwachting tegen dat het Koninklijk Huis een eigen jargon zou bezigen. Wat doet het taalgebruik van de koningin dan wél zo duidelijk verschillen van dat van de gemiddelde Nederlander? Ze spreekt gewoon deffig. De nationale taaltrendobservator Jan Kuitenbrouwer formuleert een mening over jargon: er is niets mis mee, zolang het maar niet dient om te verhullen dat er niets gezegd wordt (maar welk jargon kan deze toets dan doorstaan?) Wielrenjournalist Rik Vanwallegem verdedigt het wielrenners- en wielrenverslaggeversjargon met een beroep op emoties: wielrennen maakt die nu eenmaal los en emoties laten zich blijkbaar het best in standaarduitdrukkingen tot uitdrukking brengen. De stad waar het congres werd gehouden wordt bezongen in een gedicht van Rein Vogelaar, Sven Ariaans en de Woorddansers, dat conform de verwachting met de regel ‘De Maas’ begint. Los van de congresvoordrachten is er een bijdrage van Gerrit Bloothoofd, Doreen Gerritzen en Emma van Nifterick over de schat aan gegevens die met de openstelling van de archieven van de kinderbijslag voor de onderzoeker van voornamen (en, gegeven de recente krantenstukjes over ‘de populairste namen’, voor journalisten) beschikbaar is gekomen.

In nummer 4 waait *Onze Taal* met de wind der hitparades mee: wat is het mooiste woord van onze taal? Er zijn er vele, zoals *friemelen*, *oioevaar* en *dommelen*. *Desalniettemin* ... is het geworden. Marc van Oostendorp zoekt een verklaring en vindt die in de klank. Andersom gaat die verklaring echter niet op: *zeg maar* klinkt goed, maar is *desalniettemin* – samen met *het kan niet zo zijn dat* – tot het lelijkste woord (?) verkozen. Geïnviteerd ‘professioneel taalgebruiker’ (misschien ook een kandidaat voor de laatste categorie?) Mensje van Keulen koos overigens het italianisme *tut-tifrutti* als mooiste woord. Jan Erik Grezel interviewt taalpsychologe Anne Cutler over de wonderen (‘Dat is toch fantastisch!’) van de menselijke taalverwerking. Ewoud Sanders weerlegt de algemeen gedeelde opvatting dat *wentelteeffe* komt van ‘wentel ’t even’: er blijkt ook een *appelteeffe* te bestaan. Hans Beelen inventariseert de hedendaagse benamingen voor huwelijksverjaardagen en andere jubilea. Die benamingen berusten weliswaar per definitie op een stofnaam, maar de variatie is dankzij de ‘creativiteit’ van de moderne feliciteerder niet langer beperkt tot koper, brons, zilver, goud en platina. Zelfs de plutoniumhuwelijksdag zit nu (zij het pas na 80 jaar huwelijk) in het assortiment. Johan de Schryver betoogt in reactie op Noline van der Sijs in nr. 1 van deze jaargang van *Onze Taal* dat niet alleen ‘gewone’ taalgebruikers maar ook taaldeskundigen soms moeite hebben om de taalregels te volgen en bijvoorbeeld niet onmiddellijk kunnen zeggen of ‘Naargelang de omstandigheden’ goed is of niet. Joop van der Horst signaleert een trend: het lidwoord verdwijnt uit vaste verbindingen (‘met (het) oog op’). Is dat erg? Argumenten voor of tegen blijken te ontbreken; bijgevolg moet het antwoord op zich laten wachten.

Tekst[blad], jrg. 10, nr. 1.

Het eerste reguliere artikel in dit nummer is van Margreet Onrust, die haar kritische stijlboek heeft laten vallen op de niet bepaald uitnodigende uitnodiging die *Tekst[blad]* in de afgelopen tien jaar in twee varianten in het tijdschrift heeft afgedrukt om aan kopij van vakgenoten buiten de redactie te komen: de eerste was te hebberrig en de tweede ('Artikelen kunnen worden ingeleverd bij de redactie') vindt zij net zo inspirerend als 'Goederen kunnen worden afgegeven bij de dienstingang'. Het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* laat volgens haar zien hoe het wel moet (zie hiervoor de binnenkant van de kaff van het tijdschrift dat u nu leest). Ron Hogen, onder meer schrijver van teksten waarin een wettelijke regeling wordt geformuleerd, pleit, tegen de keer, voor het afwieselende gebruik van nominalisaties ('het weigeren van werk') en werkwoordsvormen ('werk weigeren'): door de naamwoordstijl te gebruiken voor het formuleren van de algemene regel en de werkwoordstijl voor het beschrijven van het concrete geval waarop de regel van toepassing is, kan de schrijver 'beweging' in de tekst brengen, die zich daardoor beter zou laten lezen. Renske van Enschoot-van Dijk en Margot van Mulken betogen dat de retorische vorm van de troep (ofwel 'gedachtefiguur') in advertenties meer effect heeft dan die van het 'schema' (ofwel 'woordfiguur'). Tropen kunnen weliswaar zo ingewikkeld zijn dat de lezer of kijker de *pointe* mist, maar als ze wel ontcijferd kunnen worden, is de verwerking van de 'boodschap' plezieriger, maakt hij meer indruk en blijft hij langer hangen. Ook Hilde van Belle ondervindt de aantrekkingskracht van de retoriek, met name van de retoriek in de journalistiek. De vraag of de schrijfsels van een journalist objectief zouden zijn, of zelfs zouden *kunnen* zijn, hoeft zij niet meer te beantwoorden; wel

staat de vraag nog open hoe een journalist gegeven de onmogelijkheid van een objectieve verslaggeving te werk moet gaan om desondanks een zekere mate van objectiviteit in zijn stukken te bewaren. Volgens Van Belles aardige formulering komt het er voor de journalist steeds op aan dat hij zich afvraagt, niet in hoeverre, maar op welke (subjectieve) manier hij objectief wil zijn. Leo Lentz pleit voor het omkeren van de aanduidingen op de brievenbussen van de PTT (nu TPG). Omdat de lezer van links naar rechts leest, zou de aanduiding 'Overige postcodes' niet aan de linkerkant maar aan de rechterkant moeten staan van de aanduiding van de postcodes van de regio waarin de brievenbus zich bevindt. Jeroen van der Hee onthult dat de Stichting Voedingscentrum in Den Haag in haar campagnes voor gezonder eten – esthetische – argumenten gebruikt ('Maak je niet dik') die de stichting zelf gestolen kunnen worden, maar die wel het gewenste – medische – effect (gezonder eten) zouden kunnen hebben. Redelijke retoriek dus. Etiënne van Breugel en Marit Verdam doen verslag van onderzoek naar de 'burgerjaarverslagen' waarin gemeenten sinds 2003 moeten rapporteren over gemeentelijke dienstverlening aan burgers en participatie van burgers in de gemeentelijke besluitvorming. Doordat veel gemeenten helemaal niet duidelijk is wat het doel van (de verschillende onderdelen van) het verslag is en het bijgevolg niet duidelijk is wat er precies in het verslag moet worden opgenomen, blijkt er nogal wat op de verslagen aan te merken te zijn, zij het dat het eindoordeel van de auteurs optimistisch is. Hans van der Meij besluit de artikelenreeks met een aantal toepassingen van zijn in de vorige aflevering van *Tekst[blad]* gepresenteerde viercomponentenmodel voor het analyseren en herontwerpen van procedures in handleidingen en *on line help*. De mogelijkheden van het

Uit de tijdschriften

model blijken bij de toepassingen de verwachtingen van de auteur te overtreffen. Sasja Nicolaï interviewt Adrie Beyen, die afscheid neemt als voorzitter van de beroepsvereniging voor tekstschrijvers, Tekstnet. Velen zijn Beyen in dit blad voorgedaan wanneer zij ervoor pleit om tekstschrijvers eerder in het ‘communicatieproces’ te betrekken dan nu in de regel gebeurt. Nieuw is haar nogal kritische stelling dat tekstschrijvers minder snel in routines zouden moeten vervallen. Marcel Uljee en Edwin Lucas interviewen Rob Punselie, ‘webschrijver’ en ‘usability-adviseur’. Het onderwerp is het schrijven (en herschrijven) van een ‘helpetekst’ voor de elektronische vraagbaak voor ondernemers van het Ministerie van Economische

Zaken (het ‘Bedrijvenloket’). Els van der Pool interviewt de nieuwe hoogleraar Taal & Communicatie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, Wilbert Spooren, over zijn oratie, die (volgens Van der Pool) een open deur lijkt maar het niet is. Eenzelfde type interview wordt afgenomen door Per van der Wijst, die de nieuwe hoogleraar Bedrijfscommunicatie en Digitale Media aan de Tilburgse universiteit, Fons Maes, ondervraagt over de aard van het – nieuwe – vak waarin hij is benoemd. In de column vergelijkt Michaël Steehouder, medeoprichter en eerste hoofdredacteur van *Tekst[blad]*, zichzelf met een dirigent en legt hij uit hoe het tijdschrift aan zijn naam is gekomen. De haken zijn door de vormgever bedacht.

Nieuws uit het vakgebied

Promoties

Op 17 mei 2004 zijn Jaap de Jong en Bas Andeweg aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen gepromoveerd op het proefschrift *De eerste minuten. Attentum, benevolum en docilem in de inleiding van toespraken*. Promotores waren prof. dr. C.J.M. Jansen en prof. dr. H. Hoeken.

Op 17 juni 2004 is Joyce Karreman aan de faculteit Gedragwetenschappen van de Universiteit Twente gepromoveerd op het proefschrift *Use and effect of declarative information in user instructions*. Promotores waren prof.dr. M.F. Steehouder en prof.dr. P.J. Schellens.

Oraties

Op 6 februari 2004 heeft prof. dr. Alphons Maes, gewoon hoogleraar Communicatie

en Cognitie aan de Universiteit van Tilburg, een oratie gehouden onder de titel "Over nieuwe taalwijzen".

Benoemingen

Prof. dr. Peter Jan Schellens verlaat per 1 augustus 2004 de afdeling Communicatiewetenschap van de Universiteit Twente. Met ingang van die datum is hij benoemd tot hoogleraar Taalbeheersing van het Nederlands bij de afdelingen Nederlands en Bedrijfscommunicatie van de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Aan de Universiteit Leiden is per 1 september 2004 Assimakis Tseronis aangesteld als assistent-in-opleiding in het cluster Communication and Argumentation binnen het thema Language Use van het onderzoeksinstituut Universiteit Leiden Centre for Linguistics (ULCL).

Aan de Letterenfaculteit van de Universiteit van Tilburg zijn dr. Per van der Wijst, drs. Juliette Schaafsma en (voor 1 dag) dr. Els van der Pool aangesteld als universitaire docenten ten behoeve van onderwijs aan de opleiding Bedrijfscommunicatie en Digitale Media en onderzoek binnen het onderzoeksprogramma van de sectie Communicatie en Cognitie.

Medewerkers aan dit nummer

- M. Bax**, universitair docent vakgroep Taal en Communicatie RUG, Postbus 716, 9700 AS Groningen
- E.T. Feteris**, universitair hoofddocent Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- R. Geel**, publicist, voorheen universitair docent Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- M. Huiskes**, docent Taal en Communicatie, Communicatie- en Informatiewetenschappen, VUA, de Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
- J.M.H. Kamalski**, assistent in opleiding Taalbeheersing, opleiding Nederlands / UIL-OTS, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- J.A. van Laar**, universitair docent Logica en argumentatietheorie, Faculteit der Wijsbegeerte, A-weg 30, 9718 CW Groningen
- L.R. Lentz**, senior docent / onderzoeker Taalbeheersing, opleiding Nederlands / UIL-OTS, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- A. Maes**, hoogleraar Tekstwetenschap, faculteit der Letteren, Universiteit van Tilburg, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg
- J. Plug**, universitair docent Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- E. Rietstap**, docent Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- T.J.M. Sanders**, hoogleraar Taalbeheersing, opleiding Nederlands / UIL-OTS, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht